

**SÄ'MMLAŽ PEI'VVHÄIDDÄ'KKSAI
PEÄMMLAAN**

SIISKĚLOGSTÖK**SEIDD**

ÖUDDSAKK	4
1. SÄ'MMLA LÄÄ'DDJÄNNMEST	5
2. SÄ'MMLA HÄIDDÄKKSÄI PEÄMM'MUUŽŽ ÄÄRVV DA TÄÄVTÖÖZZ	6
3. SÄÄ'MKIÖLL HÄIDDÄKKSÄI PEÄMM'MUUŽŽÄST	7
3.1. Sää'mkiöll vuössmözzân le'be nu'bben kiöllân	7
3.2. Sää'mkiöllkie'esskiöllân	8
3.3. Sää'm kiöl mättjem öhttsaž täävtöözz	8
3.4. Arggpee'v öuddmiärkk kiöl mättjem ööudâsviikkmužže	9
4. SÄÄ'MKULTTUUR DA IDENTITEETT	10
4.1. Sä'mmlaž pärnnpó'dd da peämm	10
4.2. Sä'mmlai kulttuuräärvv vää'ltumuš	10
4.2.1 Identiteett	11
4.2.2 Öhttsažká'ddvoött	12
4.2.3 Luättöhttvuött	13
4.2.4 Ä'rbbvuöđ mie'lddsa jie'llemvue'jj da pirgğumuš	13
4.2.5 Sooggbie'li kōskksaž tää'zzärvv da ooumažvuött	15
4.2.6 Rääuh da suävâdvoött	15
4.2.7 Määngkulttuurvoött	15
4.3. Sä'mmlažmusiikk, tanss, maainâzärbvuött, čeä'pptaâ'jj da ķ'erjlažvuött	16

5. SOSIALAŽVUÕTT, SIÕRR, LIIKKUMUŠ da MÄTTJUMUŠ	17
5.1. Mättjumuš, siõrr da liikkumuš	17
5.2. Õõutveäkka toimmjumuš da huõl âânmuš	18
5.3. Juõ´kkpei´vvsu tuâaim, porrmõž da šõddâmpirrõz	18
6. SÄ´MMLA HÅIDDÅKKSAI PEÅMMTUÅÅ´J TOIMMTEM PLAANMUŠ, ČÕÕÐTUMMUŠ, OHJJUMUŠ DA ÄRVVSTÕÕLLMUŠ	19
6.1. Håiddåkkasai peåmmtuåå´j toimmtem plaanmuš	19
6.2. Håiddåkkasai peåmmtuåå´j čõõÐtumuš	20
6.3. Håiddåkkasai peåmmtuåå´j ohjjumuš	20
6.4. Toimmjumuužž ärvvstõõllmuš	21
6.5. Staannvuõttplaann	21
6.6. Jee´rab tuä´rij håiddåkkasai peåmm´muužžâst	22
6.7. Õuddmätt´tõs	22
7. ÕHTTSAŽTUÅ´JJ da VASTTUMUŠ	23
7.1. Peåmmkuei´mmvuõtt puärrsi da sooggivui´m	23
7.2. Määngämmattlaž õhttsažtuå´jj	23
7.3. Vuu´vdi siiskež da da räästt raaji õhttsažtuå´jj	23
8. SÄ´MMLA HÅIDDÅKKSAI PEÅMM ÕÕUDÅSVIIKKMUŠ	24
8.1. Håiddåkkasai peåmpersonkåå´dd vuä´žžmuš, škooljummuš da silttumuš	25
8.2. Håiddåkkasai peåmmkääzzkõõzzi määngnallšemvuõtt	25
Tiåttkääiv	26
Õhttõs 1. Håiddåkkasai peåmmjid ohjeeisuåppmõõžž da lää´jj	27
Õhttõs 2. YK päärna vuõiggådvuõÐ suåppmõž vuånkõlt	28
Õhttõs 3. Sää´mkiõllsa håiddåkkasai peåmmõõutilåågg Lää´ddjånnmest	29
Õhttõs 4. Sämmla håiddå´kkasai peåmmplaann raajjmužže vuä´ssõõttam oummu	30

ÕUDDSAAKK

Sä'mmlai dommvu'vd kää'ddin Enontekiöst, Aanrest, Suä'djlest da U'ccjooggäst lij čöõđtum Sää'mte'gğ čuäjtõõzz mie'ldd sä'mmlai/ sää'mkiõllsai sosiaalkääzzkõõzzi õödâsviikkâm õõutilåakkhankkõš 1.9.2007- 31.12.2009. Hankkõš lij leä'mmaž vue'ss Tá'vv-Lää'ddjânnam õödâsviikkâmprograamm. Kää'dd já'ttee hankkõõzz raajeel' õhttsažtuâ'jjsuåppmõõžž.

Sosiaal- da tiõrvâsvuõttministeria o'vddam tie'gğ hankkõõzz kiõll'lâž da kulttuurlaž uu'ccab naroodi sosiaal- da tiõrvâsvuõttkääzzkõõzzi õõudeem-teä'ddvu'vdde. Aanar kää'dd sosiaal- da tiõrvâsvuõttlu'vddkâ 'dd lij vasttääm hankkõõzz vaaldsumuuzžâst. Sää'mte'gğ, Tá'vv-Lää'ddjânnam sosiaaltuââ'j silteemkõõskõs da Sámisoster ry lie leä'mmaž mie'ldd toimjumuužžâst.

Hankkõš lij vuõssmõs sää'mvu'vd kää'ddi da Sää'mte'gğ õõutveäkkä čöõđtem hankkõš, ko'st viiggâd õõudâs sosiaal- da tiõrvâsvuõttkääzzkõõzzid kää'ddi kääzzkõõzzid puutt'teei peämmõõutilåaggin vää'lddeel' lokku ä'sšlai vuä'ssâdvoõđ. Hankkõõzz õhttan õõudâsviikkâm täävvtõzzân lij leä'mmaž sä'mmlai pei'vvhåaid õõudâsviikkmuš.

Sä'mmlai hâiddâkksai peämm õõudâsviikkâmтуâ'jj já'ttji hankkõõzzâst já'ttuom saametiim ä'sštobddi vuä'sslai tuâimest. Õõudâsviikkâmтуâ'jast lij vasttääm Aanar kää'dd pei'vvhåaid jáâđteeij. Sä'mmlai hâiddâkksai peämmplan raajjmužže já'ttee õõudâsviikkâmтуâ'jjärttel, kää'tt noorõõđi äi'gğmie'ri mieldd.. Saaggtuõ'lljeejen toimji U'ccjoogg kää'dd sä'mmlai hâiddâkksai peämmтуââ'j ohjjei. Õõudâsviikkâmтуâ'jjärttel toimjumuužže vuä'ssõtte hâiddâkksai peämpersonkää'dd ee'tkeei pukin kiõllärtlin da sää'mvu'vd kää'ddin.

Hâiddâkksai peämm õõudâsviikkâmtoimjumuš já'ttee aalgâst kaartt'tee'l sää'mvu'vd hâiddâkksai peämmõõutilooggi vue'jj da mainstâatt'tee'l personkää'dd. Enontekiõ, Aanar da U'ccjoogg kää'ddin järjste puärrsipoo'ddid, koin sagstõlleš sä'mmlai hâiddâkksai peämmтуââ'j siiklaž õõudâsviikkâmest da sä'mmlažvoõđ lokku vä'lddimest hâiddâkksai peämmplanâst. Sää'mvu'vd hâiddâkksai peämpersonkää'dd vuä'ssõõđi hankkõõzz äi'gğen järjstum vitte õõudâsviikkâm- da škooljempei'vva. Sää'mvu'vdde lij šõddâm hankkõõzz äi'gğen sä'mmlai hâiddâkksai peämpersonkää'dd õhttsažtuâ'jjsäim, kää'tt lij raavääm personkää'dd silttumuužž da sää'mkulttuur vuâmmšumuuzž tuâ'jast da õõudääm kää'ddi da Sää'mte'gğ kõskksa õhttsažtuââ'j.

Õõudâsviikkâmhankkõõzzâst lij rajjum vuõssmõs sää'mvu'vd õhttsaž sä'mmlaž pei'vvhâiddâkksai peämmplan õhttsažtuâ'jast personkää'dd, puärrsi da jee'res ä'sštobddjivui'm. Hâiddâkksai peämmplan čuäjtet vä'ldded âânma sä'mmlai dommvu'vd kää'ddin da Lää'ddjânnmest. Sä'mmlaž hâiddâkksai peämmplan teu'dd vä'lddkää'ddlaž ohjjumuuzž.

Sä'mmlai hâiddâkksai peämmplan mie'rren lij ohjjeed sä'mmlai hâiddâkksai peämm tuââ'j šlaajj da siiklaž čöõđđtumuužž da õõudeed kääzzkõõzzi õõutverddsa čöõđtumuužž.

Sä'mmlaž hãiddãkksai peãmmplan raajjãmpross lij leãmmaž vue'ss veeidãs sããmvuu'vd õhttest õõudãsviikkãmtuã'jast. Plan lij õin tarbb õõudãsviikkãd ããlddbuzže tuejjeemnãã'l õhttsãžuã'jast sããmvuu'vd personkããdd, puãrrsi da jee'res õhttsãžuã'jjlavuim. Õõudãsviikkãmtuãã'j toimjemnãã'l da tuãã'jj lie leãmmaž tuã'jjlaid ouddlõs pross. Vuã'ssõõdi lie leãmmaž puãrast çõõnõõttãm õhttsãž toimjumuzže. Õhttsãž tããvvtõzzãn lij juã'tkkes õhttsãžuã'j rããstt kããdd raa'ji kããdd kããzkkõõzzid jãrjstee'st.

1. SÄ'MMLA LÄÄ'DDJÄNNMEST

Sä'mmla lie Euroopp Union vuu'vdest odinakai alggee'r, koin lij jii'jjes historia, kiiõll, kulttuur, jie'llemnãã'll da identiteett. Sä'mmla lie jãlsstam Skandinaivia da Lãã'ddjãnnam tã'vv- vue'ssin da Kuãlõõggnjaargãst ju'n õuddal ann'jõõžzi valdiai da valdiaraaji šõddmuuzž. Tãn vuu'vdkããçcad sããmjãnnmen. Sä'mmla lie neeljj valdia vuu'vdest laskkẽemnãã'l mie'ldd 60 000–100 000 jiõggãd. Lãã'ddjãnnmest sã'mmla jãllste Sãã'mte'gğ ee'jj 2007 tiãttnorldõõgi mie'ldd 9350 jiõggãd, koin nu't 38,3% jãllste sã'mmlai dommvu'vdest (3577). Dommvuu'vdin tarkkeet Enontekiõ, Anar da U'ccjoogg kããddi vuu'vdid di Lappi pãlggasvuu'vd Suã'djel kããddest. Loopp saa'min jãllste dommvuu'vd åãlgbeã'lnn jee'resãrnn Lãã'ddjãnnmest (5129) da åggjãnnmin (644).

Lãã'ddjãnnmest mainstet kooum jee'res sãã'mkiõl; aanrõžkiõl, nuõrtsãã'mkiõl da tã'vvsãã'mkiõl. Arvvõõzzi mie'ldd vã'jjag bie'll saa'min maainãst sãã'mas. Tã'vvsãã'm ãne 70- 80 %, aanrõžkiõl da nuõrtsãã'mkiõl kuhttuid vue'll 15 % sãã'mkiõllsain saa'min. Ee'jj 2007 statistiikk mie'ldd ju'n pã'jjel 70 % vue'll 10- ãkksain sãã'mpããrnain jãllste sã'mmlai dommvuu'vd åãlgbeã'lnn.

Sã'mmlai puõ'tti ããi'j visio lij, što sã'mmlain alggee'r sãã'jest lij jie'lli sãã'mkiõll da raavãs õhttsãžkã'ddvuõtt, kook tuõ'llje pã'jjen, ravvee da õõudee sãã'mkulttuur kulttuure kuulli jie'llemvue'jji seillmuuzž da õõudãsviikkmuuzž di sã'mmlai jie'llemnãã'l, ãrbbvuãdlaž tiãttmõõžž da ãrbbvuãdlaži çeã'ppvuõdi vããltumuuzž odđ puõlvvõõggid. Sã'mmlain lij tiõrvãs jiõççtobddmuš da raavãs õhttekuullãmtobddmuš¹.

Aanrõõžž

Aanrõõž jãllste õõut valdia da õõut kããdd se'stt. Aanrõõžzi ã'rbvuõđ mie'lddsãž jeã'llstemvu'vdd lij Aanarjããu'r pirrõz. ã'rbvuõđ mie'lddsãž aanrõõžzi takai jie'llemnãã'll lããi luãtt'tallu vuađduum tããll, kõ'st pirgğumuš šõõddi kue'llstumuužžãst, puãžžhãiddmuuzžãst, skootthãiddmuuzžãst da mã'dduã'jast di meã'ccjumuužžãst.²

Aanrõõžž lie šiõttlõõttãm puãrast ann'jõž-õhttsãžkã'dda. Sä'mmlaž jie'llemnãã'll da ããrvv jeã'la læppjam, pe'ce tõin vuãitt tobdsted miãrkid še ann' jõõžžãst. ãrbbvuãdlažž jie'llemvue'jjest, mã'te kue'llstumuužžãst da puãžžhãiddmuuzžãst vuã'žžã mããngas õin puãđ.

Aanrõžkiõll lij pãi leãmmaž uu'ccab sãã'jest: tõn mainsteeimie'r lij leãmmaž pããimošãn dohatkããdd mainsteeijed³. Ee'jjest 1997 aanrõžsãã'mkiõl õhttõs jã'tt'tii kiiõllpie'ss

¹ Saamelaiskãrãjãt 2006:4.

² Morottaja

³ Olthuis 2003:568.

(kielâpiervâl), kuâ's nuõrmõs k̄iõlmainsteei lääi nuõrrpoo'ddâst. K̄iõllpie'ss diõtt k̄iõl läppjumuš lij årstam da k̄iõll lij jeä'lješkuättam. Aanrõžkiõl mainsteeji mie'rr lij Sää'mte'gğ statstiikk mie'ldd n. 300.

Nuõrttsä'mmla

Nuõrttsä'mmla lie Kuâlõõggnjaarg alggme'e'r, kook lie maṇṇa nuu'bb mââilmmvääi'n mõõnntam ä'rbvuõđ mie'ldda sokkvuu'vdeezz Peä'ccmest. Nuõrttsä'mmla kolle nuõrttsä'mmlaid k̄iõl da ärbvuõđi be'lest. Nuõrttsä'mmla jeä'lle ortodoksiâaskast.⁴ Nuõrttjõs jie'llemnää'l kuâsttje jm. pihtzin, präaznek- da porrmõšärbvuõđâst. Nuõrttsä'mmlain vääžnai õhttsažká'ddvuõđ lââzteei raajji lie jm čee kulttuur, ä'rbvuõđ mie'ldda siõr, sää'mkadreâl, pe'ssertuâ'jj, vuä'ddtuâ'j da rään kâãđđmuš.

Nuõrttsä'mmla vuä'žžu puãđ vuõss- sâã'jest šeellmuužžâst. Puãžhãiddmuužž suãvtõlle kue'llstumuužže da meä'ccjumuužže. Ann' jõõžžâst ärbvuõđ mielddsain jie'llemvue'jijn puã□□tääll lij miärkkšõõvvi puãđkãivv vuõss- sâã'jest Če'vetjãu'r vuu'vdest.

Nuõrttsä'mmla lie čueđi ee'jji tu'mmääm aa'sšin õõutâst sijddsããbbrin. Vuä'mm ä'sshãiddamnää'll toimmai še ann'jõžžâi'jest; nuõrttsä'mmlai aa'sšid hãidda nuõrttsä'mmlai õuddooumaž da sää'msuãvtõs. Nuõrttsä'mmlai da sää'mvuu'vd jie'llemvue'jji, pirğgeemvueittemvuõđi da kulttuur pã'jjen tuõ'lljumuužže di õõudãsviikkmuužže lij viõggãst sää'mlää'kk, ko'st šiõtteed lâi'nn - da tuä'rjeemnaali diõtt jm. mie'ldd kue'llstumuužž da puã□□hãiddmuužž di sää'mvuu'vd kããzkkõõzzi õõudãsviikkmuužže.

Nuõrttsä'mmlaid arvvlãdde lee'd ann'jõõžžâst Lãã'ddjãnnmest nu't 700 jjõggãd. Nuõrttsä'mmla jãllste Aanar kãã'dd nuõrttbeã'lñn, Aanarjããu'r sau'jj -, oo'bđnek̄k - da äppalčõõggin, ns. sää'mvuu'vdest. Si'jijn nu't kuä'lmõs jããlãst sää'mvuu'vd åãlgbeã'lñn. Nuõrttsãã'mkiõl mainsteeji mie'rr lij pã'jjel 350. Nuõrttsãã'mkiõl jeä'lljãttmuužže lie čõõđtum vuãnkõs jeä'lljãttemtuããim ee'jjest 1993 äã'ljee'l. Nuõrttsãã'mkiõll lij Lãã'ddjãnnmest mainstum sää'mkiõlin pukin jããnmõzzãn vaarrvuã'llsaž. Ee'jjest 2008 lij k̄iõl jeä'lljãttmuužže alttuom Ä'vvlest k̄iõllpie'sstoimmjumuš.

2. SÄ'MMLA HÅIDDÅKKSAL PEÄMM' MUUŽŽ ÄÄRVV DA TÄÄVTÕÕZZ

Hãiddãkksai peãmm'muužžâst vue'ljet pããrnai õuddõõzzi da vuõiggãdvuõđi stãanmuužžâst. Hãiddãkksai peãmm'muužžâst lij jõnn miãrktõs še pããrna puãrastpirğgumužž da tiõrvãsvuõđ õuddejen. Tã'st plããnãšt hãiddãkksai peãmm'muš fi'ttjet hãiddãkksai peãã'mm vã'lddkã'ddsai liinjãi mie'ldd siisklãž termmen. Hãiddãkksai peãmm'muš miertõõlãd pããrna jee'res jie'llemkruuggãst šõđdi peãmmvuãđđlãž vuãrrvããiktõzzãn, koonn vuõssmõs tããvvtõzzãn lij õõudeed pããrna obbvã'ldda puãrast pirğgumužž⁵.

Sã'mmlast hãiddãkksai peãmm'muužžâst lij miärkkšõõvvi rool nu't pããrnai sää'mkiõl da sã'mmla identiteett ravvumužžâst mãte še sã'mmlai seillmuš jii'jjes meerãrttlen.

⁴ Jefremoff

⁵ Stakes 2005:13.

Sää' mkiöl mätt'teem- da jeä'lljättemvästteemvuõđ ferttai jue'kked dáama, háiddâkksai peämmkäázkõõzzi da vuađmätt'tõõzz kõõskált.

Sää'mmlast päärnast lij vuõiggádvuõtt tuá' rjõõttád háiddâkksai peämmkäázkõõzzid šõddád jii'jjes kulttuur vuá'ssližžen da ânškue'tted sää'mmlaid teáđaid, čeá'ppvuõđid, naalid da aarvid. Sää'mmla háiddâkksai peämmtoimmjumuužž vuađđan lie sää'mmla äärvv, kook lie jee'rben kiõll, ruátt, õhttsažká'dd, raavâs identiteett, luátt, ä'rbvuõđ mie'ldsa jie'llemvue'jj, sooggbie'li kõskksaž tää'zzärvv da ooumažvuõtt, määngkulttuurvuõtt, rääh da suävádvuõtt.

Sää'mmla háiddâkksai peämm'muužž mie'rren lij ooumaž, kii lij jio'ččvuađlaž, vasttõõzkue'ddi, sosialaš, luándd da siltteem beá'lest määngbeá'llsaž da keá'st lij jii'jjes tätt da ärvvstõõllâmoodd da kii pirgğad ođđäiggsaž õhttsažká'ddest.

3. SÄÄ'MKIÖLL HÁIDDÂKKSAI PEÄMM'MUUŽŽÄST

Kiõll lij oummu jorrdmõõžž da vuárvvaiktõõzz vuađđ. Kiõl veákka ooumaž teáđast jii'jjes, šõddád jii'jstез fi'ttjõõzz da še kommuunkâstt pirrõõzin. Tán-nää'leld kiõll toimmai õhttsaž máâilmen da kulttuuren raaj'jen. Sää'mmla lie mättjam jii'jjes jeä'llstemvuudin lee'd jee'res kiõli da kulttuurivui'm õoutsáâ'jest da tán diõtt lie tâu'jja määngkiõllsa da ovdde äärvv puerr kiõllčeá'ppvuõtte.

Sää'mkiõlin tarkkeet pukid Lää'ddjânnmešt maisntum sää'mkiõlid, tá'vv-, aanrõž- da nuõrtsää'mkiõlid. Lää'ddjânnam sää'mkiõl kolle meeraikõskksaž klasstõõllmuužž (UNESCO Red Book) mie'ldd vaarvuá'llsaid kiõlid. Lää'ddjânnmešt mainstum aanrõž - da nuõrtsää'mkiõlid klasstõõllát tuõdsânji vaarvuá'llsaid kiõlid. Sää'mkiõll lij valddum ee'jjest 2002 EU komissio tuõdsânji vaarvuá'llsai kiõli programme. Sää'm kiõli vä'lddvaarr lij tøn pirreei vä'lddkiõll- da kulttuur.

Sää'mkiõli seillmõš õõlgad, što õhttsažká'dd rää'jj kiõli sei'llmužže da õuddnumužže ri'jtteei õuddldõõzzid. Tât õõlgad puki sää'mkiõli pääi'k positiivilaid jee'rab tuáimid. Kiõli seillmõš õõlgad še tøn õhttsažká'dd vuá'sslai vuámšâddmuužž, mii kuâsttai piârri kiõl va'lljumuužžâst. Alggmee'r kiõli âannemvueittemvuõdi ra'vvumuš pukin jie'llemvuuvdin lij vääžnai kiõl sei'llmužže da õuddnumužže. Sää'mkiõllsaž pei'vvháidd le'be kiõllpie'ss vuáitte lee'd päärna odinakai sää'mkiõllsa pirrõõzz.

Sää'mkiõllsaž pei'vvháiddmužže puõ'tti päärnai sää'mkiõl vaaldšummuš vuáitt lee'd seamma jee'res tääzzin. Tá'vvsää'mkiõllsest pei'vvháaidâst kiõlsiltteem beá'lest jee'restääzzest áarai päärna šeátte seamma ärttla. Eärben vä'žželvuõttân lij tõt, má'htt háiddâkksai peämm'muužžâst vää'lded lokku päärna kiõlvuađlaž taarbid määngnallšem päärnai ärttlest, ko'st lie jee'restääzz mättjeei da kooi kiõlsiltteem da tuá'rjjaarbb vaajtalle jiânnai. Jos päärna kiõlmättjem ri'jtteei tuá'rjumuužž jeä't vuámmaš tõt vuáitt viikkád sää'mkiõllsa päärna kiõl vaajitumužže lää'ddkiõllân. Pukin háiddâkksai peämmkäázkõõzzin ferttai ainsmá'tted päärna õoutverddsáž vuõiggádvuõtt jii'jjes kiõlle da kulttuure.

3.1. Sää´mkiöll vuössmözzân le´be nu´bben kiöllân

Uu´ccbi sää´jest áarrjid lij vääžnai jii´jjes jie´nnkiöl máttjem láázzen tön seillmõš. Jie´nnkiöl lij ooumže čõnstõk jii´jjes kulttuure, identiteette da ruádid. Tõst lij miárktõs še teáđ, jorddmõõžž da raajjâmvuáđlaž kiöllân. Kiöll lij vääžnai pukin háiddâkksai peámtoimmjumuužžin, tõt lij vuárrvaiktõõzz neá´vv da lokkčoud puknallšem máttjumuzže.

Lää´ddjânnmest lie sää´mpiârri, koin päärnai vuösskiöllân lij sää´mkiöll, káá´tt lij seámmast še kuhttui puârssi jie´nnkiöl da piârri dommkiöll. Päärnaž máttai láá´ddkiöl mâḅḅlubust takainalla škooule mõõneest. Háiddâkksai peám´muužžâst päärnaž vuáitt õõudeed da ra´vveed sää´mkiõlâs mäḅḅbeá´llsai kiõlâánnemnaali mie´lidd.

Jäänaž sää´mpäärnain šádd kue´tt kiöl da kulttuur piârrijn. Sij máttje kue´htt - le´be ju´n koumm kiöl šõddâm ráá´jest. Sää´mkiöllsest háiddâkksai peám´muužžâst lij kõõskâs rool päärna simultaanlaž⁶, mäḅḅkiõlsâžvuõđ da kiõlvuáđlaž identiteett tuá´rjumuužžâst nu´t, što päärnaž ástt škooule pue´r kiõlsiltumuužž što vuáitt vuá´ssõõttád sää´mkiõlssaž mátt´tõzze.

3.2. Sää´m kiöll kiõllpie´sskiöllân

Kiõllpie´ss lij vue´ll škoouluákkasaid kiöl beá´lest uu´ccab naroodd le´be algmee´r päärnaid tarkkuum pei´vvháiddpai´kk, ko´st vaarvuá´llsai kiöl káitta serdded päärnaid maistee´l tön sijjid čõõđ áái´j aalgâst áá´ljee´l, hát- i sij jie fi´ttječče kiöl kiõllpie´ssa puádeest. Kiõllpie´ssest áâned kiõl-lauggtemnáá´l. Kiõllpie´ssstoimmjumuš lij vuõinnum pue´rren náá´llen vaarvuá´llsai kiõli jeá´lljâttmuužžâst.⁷

Kiõllpie´ssest mainsted pái sää´mkiöl, ij-ga perõnká´dd jáarggláádd mainnšeezz láá´ddkiõlle ni aalgâst, ko päärna jie vól tön fi´tte. Kiöl máttjumuužž tuá´rjjeed tulkkee´l mainstumuužž seávee´l, jiõnnee´l, kaartivui´mm, neá´vvaivui´m, lau´lljivui´m da likkeel´l. Še perõnká´dd maainâst kõskkneezz pái kiõllpie´ss kiöl.

Passiivlaž kiõlsiltteem õuddnem mie´lidd päärnaž tuõstškuátt siõmmnai siõmmnai aktiivlaž mainstumuzže. Päärna uu´vded máttjed kiöl jii´jjes hoodd mie´lidd. Päärnaikõskksaž kiöllân lij táu´jja láá´ddkiöll. Vá´žželvuõttân lij vuá´žžad päärna kommunkásted še kõskkneezz sää´mkiõlle.

3.3. Sää´mkiöl máttjem õhttsaž täávtõõzz

Juõ´kkpei´vvsai tuáimi õhttyuõđâst kiöll toimmai neá´vvan, ij jiõčč árvven. Háiddâkksai peám´muužžâst päärna kiöl õuddnumuužž õõudeed jee´resnallšem tuáimi mie´lidd. Háiddâkksai peám´muužžâst päärnaž

- ra´vvad sää´midentiteettes da kulttuures
- õõudâsviikkád mäḅḅbeá´llsai kiõlâánnemvueittemvuõđi veákka kiõlâs juõ´kkpei´vvsain tuáimin; päärnaž sagstáall, kõõjjád da maainâst jii´jjes jurddjin, tobddmuužžin , á´jstõõzzin

⁶ samanaikainen

⁷ Pasanen 2003:33.

- vuá'žž veeidas teáđ da kiö'ččlásttmuuzž jii'jjes kiö'lâst, kulttuurärbvuõđâst da historiast da kiö'ččlâ'st tön ärvvsõs ä'sšen
- tuõstškuätt äânnest da õõudeed aktiivlašnalla kiö'l
- õõudâsviikkâd kiö'lvuađlaž tiáttmuuzžâs

Päärna kiö'lmáttjem diõtt lij vääžnai, što piâr, ruátt da õhttsažká'dd šeáttáte kiö'l máttjumuzže miõđált da tuá'rjee tön aktiivlašnalla.

Päärna sää'mkiö'l ravveem neá'vv:

- mainnâz, arvvtõõzz, tiivtt
- roolsiõr, kuuhlâžteatter, čuájjtõõlmõš
- musiikk, jooik, leeu'd, livđet, laulli
- radio, video, lõõst, kee'rij, speâáll, televisia
- puârssi, ruáđi da õhttsažká'ddvui'm ärbvuâđlaž ee'jj-járrõzze ko'lle õ'hte määngbeá'lsa kiö'lâânnemvue'jj: tuá'â'j, kiõ'tt -tuá'jai raajmuš, luâđastliikkumuš, kâvvstõõllmuš, mie'ccest jááttmuuzž, kaaunõõttmuuzž, kõ'lljumuužž da šõddmuuzž
- ke'rijtum sää'mkiö'l kuáštjumuš õõutiloogg fyyslaž pirrõõzzâst (ilmtõõzz, peággtoõzz, kaart, kõõlbb dnõ.)
- ke'rijpõõrtin da muzein kõ'lljumuužž
- vuârvaaktõs jee'resâkksai sää'mpäärnaivui'm
- õhttsažtuá'jj já'rssi háiddâkksai peâmmõõutilooggi, kiöllristtjeá'nn da - ee'jj , sä'mmla media, sie'brkká'ddi da õhttõõzzi vui'm
- sagstõõllmuš - da škoouljemsõddmuuzž puârssid

3.4 Arggpeei'v õuddmiârkk kiö'l máttjem õõudâsviikkmuuzže

Miõđlaš, staanlaž pãread di vuõrãsoummu da päärna kõskksaž na'ddjõs da tää'zzãrvv smellkãstte päärna aktiivlaž kiö'l äânnmuuzže. Päärna kiö'lvuađlaž teáđstumuužž õuddnumuzže päärnast ferttai lee'd jiãnnai määngbeá'lsaž kiö'lâânnem vuettemvuõtt puki tuáimi õhttvuõđâst. Päärna kiö'lvuađlaž teáđstumuš õuddan kiö'lin siõreest, tiivtid looggeest, läãuleest da jee'resnãlsem kiö'l áãblkid tobddstõõđeest. Kiö'lvuađlaž teáđstumuš ráãjj vuáđ lookkãm - da ke'rijtem silttumuzže.

Vuõrãsoوماž vuáitt tãu'jja vuãmmšekani mainsted päärnže kue'ddtekani suu vuãsttvuãrrlaž mainstumuužž. Sagstõõllmuuzžâst lij vääžnai u'vdded äi'gğ päärna jii'jjes ju'rddjid da mainnsid. Vuõrãsoummu ferttai teáđstee'l vuãmmšed jii'jjes kiö'l äânnmuuzž, što tõt le'čče nu't määngbeá'lsaž ko vuáitt. Päärnaivui'm vuáitt juõ'kkpeei'v harjtõõttãd kiö'l õõutsãã'jest jm. laulli, laaulsiõri da tiivti veákka.

Päärnai kiö'lâânnemnaali määngbeá'lsen čõõđtumuzže päärnaid vuetet jue'kked uu'cces ärttlid õuddmiârkan äã'jj mie'ldd. Tãu'jja tõk päärna, koin sää'mkiö'l il'la võl čuu't raavãs, mainnšte kõskkneezz miõlstes läãddas. Ärttlid raajeest tãid päärnaid pijãt jee'res ärttlid šãã'mkiö'l äânnem ra'vveem diõtt. Uu'cces ärttlin jããnab äi'gğ kiõtt'tõõllãd päärna jii'jjes kiö'ččlásttmuuzžid, tobddmuuzžid le'be pãi mainsted. Kiö'l mátt'tõõtti päärnaivui'm tobddmuuzži õõude puhttmest äãned veã'kken kaartid, likkumuuzž, jiõnid, seã'vmmõõžž da mainsted seãmmast mãkam fittõõzz tõid kolle. Äã'rjez päärnaž taarbaš äãi'j da tye'rij mainstumuužžâst. Tõn diõtt lij vääžnai, što puk sagstõõllãmnãã'l suin äãnet äũ'kken aktiivlašnalla. Tããzzverdsãž da staanlaž kontãatk raajmuuzže tuá'jjlaž vuáitt šiõttõõttãd

päärnai fyyslaž tázze šá'ldda. Päärna vä'ldde kontaakt heálpben da vuõrâsoوماž vuáitt cijnmõõvvâd kulddled da sagstõõllâd si'jjivui'm. Vuõrâsoوماž ohjjad aktiivlažnalla päärnai siõrršõddmuužžid tuá'rijeel seámmast päärnai sää'mkiõlâánnmuužž. Siõm päärnaid mainsted jiánnai jee'res háiddšõddmuužžin (jm. njuõžžikvaajtem, põõžžõõttmuužž da teávõõttmuužž õhttvuõđâst) nõõmtee'í seámmast jee'res rooppie'kkid da pihttid.

Tuejjeemnää'í õuddmiârkk kiõlvuadlaž teádstumužž õõdâsviikkmužže⁸:

Kiõl jiõnneemraajâlm:

Tiivti da laaulsiõri veákka päärnaž tobddstáátt sää'mkiõl jiõnnõõzzid da sääntuá'jaid, má'htt jee'resnallšem jiõnnõõzzid vuáitt õhttõõllâd. Jee'resnallšem sää'nnpaarid (sää'nnpaar, kook rátkje kueimstes õõut jiõnnõõzz vuáđalt) siskldeei tiivti veákka vueitet u'vdded päärnže peággta'stted tõst má'htt jiõnnõõzzid ââned saani ráátktõõllmužže. Nákam tiivtt lie jm. tâ'vvsää'mkiõlâst.

- *Hutkás sij aikkaš, Gussa Guossa-Gessa⁹, Čieža čáppa čáhppes cizáža, Čáhči¹⁰*

Saani raajõõttmuž:

Päärna teádstumužž saani ábbkín da saani raajõõttmužžâst vueitet õõudeed jeerenallšem harjtõõzzivui'm;

- õhttõs- sää'nnharjttõõzz, õuddmiârkkkan tâ'vvsää'mkiõlâst; *guollemuorra - myorraguolli*
- luáđ jiõnid muušt' teei sää'nnharjttõõzz. Õuddmiârkkkan tâ'vvsää'mkiõlâst; *Dappasii gappasii duike¹¹ Eallu- laau¹²*

Kiõl ciálkraajõõttmuž:

Päärna teádstumužž tõst má'htt sääñ õhttne nuu'bbid ciálkjin vueitet õõudeed jeerenallšem tiivtivui'm. Õuddmiârkkkan tâ'vvsää'mkiõlâst; *Lei oktii áhkku* (aika ááble□), *Beahká viessu* (relatiivilause)¹³, *Meahcci eallit* (veerbi persoona ááblek), *Okta guolli vuodjá* (veerbi taaitumuš)¹⁴

⁸ Aikio 2000:179-190.

⁹ Sâtnestullamat –kirja

^{10,13} Suga suga su-kirja

^{11,12} Cuonjáeatni hoahkamat–kirja

¹² Ánde da Risten jagi fárus –kirja

4. SÄÄMKULTTUUR DA IDENTITEETT

4.1. Sämmlaš pärnpo'dd da peämm

Ärbvuõđ mie'ldd säämpiârrijn puärrsin da pärnain šodde älddsõzz ohttsaž juõ'kkpei'vvsain tuâ'jain. Päärna ohjee seämmast, ko vuõrásoummin lääi jii'jstez tuâ'jj. Siõreest pärnaž mätti sosiaalaž čeä'ppvuõtte, tuejjeed tuââ'jj da âânnet luâđ reeğgesvuõđid da pirğgeed kōõrâs luâđâst. Sämmlaš peämm'muužžâst ainsmâtte sosiaalaž vuâmmšemooddaid, kuei'mi lokku vä'lddmužže di tuââ'j da siõr mie'ldd mättjumužže. Sää'mpeämm'muužž kart'tii jee'rben vuõigte'mes peämm'muš. Päärna mättje vuâmmšekani vä'ldded västteemuõđ tuâ'jaineez da åârrmest õõutsââ'jest piârrest da pirrõõzzâst.

Ann'jõžpeeiv peämm'muužžâst peelkâd vól sää'm peämmärbvuõtt. Päärnaž mätt'teed u'vded pukid oummid äärvv. Cisttjumuš šâdd oummi lââzzen luõttu. Päärna jeät vuõigğest vuä'ppest pe'ce su'ne mainsted šõddmuužžid da mainnsid jä'rrsid lij šõddâm. Oummu šõddmuužž da õuddnumuužž täävtõzzân lij määngbeä'llsaž persoonlažvuõtt da veeidas silttumuš. Täâi ooddai õõudâsviikkmužže peâmmtuaimivui'm kââitad õõudeed pärna vuâmmšõõttâm - da jiõččärvvstõõllmušoodd, što son pirğge'čče ođđ kroota puõ'tti šõddmuužžin. Raavâs jiõččtobddmuš, čiõlgâs jiõččkartt da raavâs identiteett veäkkad pärna toimmed jii'jjez õudlõõzzi da čeä'ppvuõđi mie'ldd di jiõ'cces luâđlaž nää'leld. Pue'rr teä'ttemoodd mie'ccest likkeest, sagstõõllmuužžin da jurddjin lie viält'temes pue'r jie'llem vaaldšem diõtt.¹⁵

Sämmlaš peämm'muužžâst uu'vdet äärvv pue' vuâmmšõõttâm - da ärvvstõõllmušoodd lââzzen raavâs jiõččtobddmužže identiteette, veeidas silttumužž, šiõttâmvuõđ, sosiaalvuõđ da mä'rddnalla vuõd.¹⁶Obbvä'lddssaž täävtõzzân lij õõudeed pärna jiõččvuâđlaž jie'llmest pirğğumužž õhttu da õõutsââ'jest jä'rrsi vui'm. Jiõ'ččvuâđtlaž pirğğmuš õõlgad tuejjeemnää'l čeä'ppvuõđi vaaldšemvuõđ lââzzen psyykklâž vaalmâsvuõđ da åâskk tõzz, što vuäitt, silttad da käunn rä'tkkumužžid pro'blee'mid da na'ddjâätt tõzz, što puk vuäitt mättjed.¹⁷

Sämmlaš õhttsažkââ'ddest lij ärbvuõđ mie'ldd ruâđin da õhttsažkââ'ddest pärna peämmvuõiggâdvuõtt da -vasttumuš.

4.2. Sämmalai kulttuuraarvi väältumuš

Sämmalaid õhttee kulttuurlaž äärvv mâ'te kiõll, Identiteett, luâtt da ruâtt. Säämkulttuure kolle še ärbvuõđ mie'lddssa jie'llemvue'jj mâ'te puäzžhâiddmuš, kue'llstumuš, meä'ccjumuš, uussmõš da kiõtt'tuââ'j. Kulttuura lij še sämmlaš.

Sämmalai jie'llemnää'll, kulttuur da ärbvuõđ mie'lddssa jie'llemvue'jj lie mutšõõvvâm ääi'j mie'ldd. Ärbvuâđlai teâđai da čeä'ppvuõđi mättjumuš ij sirddu teä'nab piârrest luâđâlt pärnaind. Sämmala kulttuur seillmõš õõlgad še ann'jõõžžâst ärbvuâđlaž teâđai da čeä'ppvuõđi, di vuõiqnlaž jeällmõõžž serddmõõžž puõ'ttijid puõlvvõõggid.

¹⁵ Aikio 2007:42-56.

¹⁶ Aikio 2007:

¹⁷ Balto 2008:58, 60.

Sä'mmlaž ä'rbvuõđ mie'ldsaž tiättmõš lij obbvuõtt, kää'tt lij čõnnum ooumže da luõttu. Sä'mmla teäđ, čea'ppvuõđ da äärvv serddje vuó'sssâ'jest tuâimi da tobddmuužži mie'ldd di njälmmalaž ärbben puõlvvõõggâst nu'bbe. Sä'mmlaž tiättmõš siiskâld teäđ jie'llmest pirğgumuuzžâst.

YK:n algmee'peäggtoõzzâst cie'lked što algmee'rain lij vuõiggâdvuõtt jeä'lljâtted kulttuuräärbes da- naalid da mätt'teed tõi'd puõ'ttjid puõlvvõõggid. Ärbvuõđi jeä'lljâttmuš lij vääžnai sä'mmlai jiõčcmie'rreem vuõiggâdvuõđ, sää'mõhttsažkää'ddi viõgsmâtem, kulttuur jiõ'čcmääinlaž šiõttmõõžž (ann'jõž-õhttsažkää'dd vä'žžlõõzzid) da sä'mmlai puârastpirğgumuuzž da tiõrvâsvuõđ õõudeem diõtt.¹⁸ Öhttsažkää'dd põõžži raajlmid ferttai raajjâd õuddldõõzzid sä'mmlai kulttuur õuddnumužže; õuddmiârkan kiõll- da kulttuurproggraammi, sosiaal- da tiõrvâsvuõđhuõl škooultjem- da õõdâsviikkâm proggraammi mie'ldd.

Päärnaž ânškuätt hâiddâkksai peâmm'muužžâst sä'mmlaid kulttuuraarvid. Hâiddâkksai peâmmtoimmjumuš lie puõ'tti kulttuuräärvv, kook lie kiiddõs õhttvuõđâst kuei'mses:

- Identiteett
- Öhttsažkää'ddvuõtt
- Luâttohttvuõtt
- Ä'rbvuõđ mie'ldsa jie'llemvue'jj da pirğgumuš
- Sooggbie'li kõskksaž tää'zzärvv da ooumažvuõtt
- Rääuh da suâvâdvuõtt
- Määngkulttuurvuõtt

4.2.1. Identiteett

Identiteett šâdd vuârrvaaiktõõzzâst jä'rresi oummivui'm. Päärna identiteett miertõõlljen toimme je päärnže vääžnai oummu. Älddõhttsažkää'dd da vä'lddkulttuur vaaike piârri naa'lid mue'kkeed päärna identiteett. Piârrest vaaldseei kiõl vaaike še identiteett õuddnumužže.

Identiteett sõddâm vuađđan lij čio'lgâs jiõččkartt. Ko oummust lij čio'lgâs jiõččkartt, son tiatt koonn ärttla son kooll da čõõnâätt. Raavâs ruât- da piârkõskkvuõđ ravvee õhttsažkää'ddvuõđ da õhttsažkää'dda čõõnõõttmuuzž. Ooumaž vie'ssad identiteettes nu't jii'jjes õhttsažkää'ddest ko tõn åålgbeä'lnn še. Puârast toimmejei identiteett õõlgad, što ooumaž vuâitt tobddad, što su'st lie seâmma vuâddaz da algppuattmõš ko jârrzin seâmma alggpue'ttmest åârai oummi¹⁹.

Sää'mnuõrid kuõskki tutkkumuuzžâst cie'lked što sä'mmlaž identiteett vuâitt kuâstjed jee'res tääzzin²⁰:

5. Persoon kiõččlâ'stt sä'mmlažvuõđ luâđližžen. Su'st lij tääzzteä'ddlâž sä'mmlaž identiteett da son silttad kiõlâs da siiskâd kulttuures.
4. Persoon silttad sää'm kiõl, le-ša ij toobbd jee'res kulttuures vue'ssvuu'vdid.
3. Persoon vaaldaš õõut kulttuures vue'ssvuu'vd puârast.
2. Persoon kiõččlâ'stt sä'mmla identiteettes neä'vvai mie'ldd.
1. Persoon teäđast jii'jjes sä'mmla tuââggbu, le-ša ij haaled puhtted tõn õudde.

¹⁸ Balto 2008:51, 72.

¹⁹ Magga 2004:29, 77

²⁰ Magga 2004:79.

Háiddâkksai peámmtuá'jj tuá'jjad dommpeámm'muužž da vaalmašt ođđ puõlvvõoggid toimmjed ođđäiggsaž sää'mõhtsažkää'ddest. Kõskksaž tuá'jjan lij väälted teáđ saa'min mee'rrân, kulttuurárbbvuõđin da jie'llemnää'lin positiivlažnää'leld nu't, što päärnaž kiddân jii'jjes kulttuure da kiõččlá'stt sä'mmlažvuõđ luáđližžen .

Tuejjeemnää' l õuddmiárkk kulttuur- identiteett ravvumužže háiddâkksai peámm'muužžâst:

- päärna vuámmšem- da árvvstõõllmušooddai õõudâsviikkmuš raajeel jee'resnallšem šõddmuužžid, ko'st päärnaž vuá'žž kiõččlá'stted da õõudâsviikkâd čee'ppvuõđid, silttumužž, tobddmuužžid²¹
- raavâs ruáttkõskkvuõđ
- sä'mmlai teáđai da čee'ppvuõđi mátt'tumuš árbvuõđ čie'ppi vuápstõõžžâst
- tiátt ä'mmlai õhttsaž historiast õhttân mee'rrân neelij vä'lddkää'dd vuu'vdest
- tobddstõõđât maaddâraäi'ji jie'llem jee'res pãá'jid
- raavâs kõskkvuõtt kiõllárttel vuá'sslaid

4.2.2 Õhttsažkã'ddvuõtt

Sä'mmlain lij raavâs õhttsažkã'ddvuõtt da teáđstumuš jii'jjes vuáddain da soogg vuá'sslain da si'jji jeä'lsâá'jin. Õhttekuullãmtobddmuš piárri šãdd õhttsaž pirgõgumužž, õõutsãá'jest jãllstumužžâst le'be piárri historiast. Sää'mkulttuurest piár lij veeidas sosialaž õhttsažkã'dd, ko'st ruáttkõskkvuõđ da õhttekuullãmtobddmuš lie eárben vääžnai. Tá'vvsä'mmlain da nuõrttsä'mmlain piár lij árbvuõđ mie'ldd šõddãm tãáujab puõlvvõõggãst. Aanrõõžžin piárri lij tãáujmõsãn õõđpiár.

Toimmjemvuáđlaž peámm ra'vvãd puõlvvõõggii kõskksaž õhttsažkã'ddvuõđ. Sä'mmlaid vääžnai ruátt-, risttjeä'nn da -ee'jj da kãimjarjstõk ravvee päärna õhttekuullãm tobddmuužž. Jee'res sää'mãrttli kõõskãlt lie rãã'tktõõzz risttjeä'nni da -ee'jji mie'rin da tuá'jain. Õuddmiárkkan nuõrttsä'mmla árbvuõđãst risttje'nn le'be -ee'jj jãameest lij päärn tuá'jjan raajjad ristt äãu'd õõl da kue'dded tõt sinne. Tãk vaaiktõõzz puã'tte nuõrttjest ortodoksiããskãst. Nuõrttsãã'mkulttuurest ortodoksiãskk toimmai vääžnai sosiaallãsttem nãã'llen.

Ann'jõõžžãst õhttsažkã'ddvuõđãst lij jõnn vä'žželvuõtt, ko vue'll 10-ãkksain sää'mpãárnain pãá'jel 70 % jãllste sä'mmlai dommvuu'vd áãlgbeã'lnn. Sãã'mvuu'vdest jee'rben aanrõš-da nuõrttsã'mmla jãllste peãđgai. Háiddâkksai peámm'muužžãst lij eárben vääžnai rool tõn ainsmã'ttmuužžãst, što päärnaž vuãitt äãnned kulttuures õõutãst jã'rresi ärttla kuuljivui'm.

Tuejjeemnää' l õuddmiárkk õhttsažkã'ddlisyyden ravvumužže háiddâkksai peámm'muužžãst:

- máttt'tõõđãt ruáttnõõmtõõzzid raajeel' l jii'jjes ruáttkaartt
- tobddstõõđãt päärnai risttje'nnid da -ee'jjid da kããimaid
- tobddstõõđãt säãm nõmmãrbvuõtte da nõõmm o'vddmõžže
- muuštet sä'mmlaid miárkkpeei'vid
- muuštet ruáđi šõddãmpeei'vid
- raajãt õõutiloogg õhttãn lõõnnjãst "õhttsažkã'ddlõõnj", ko'st päärnai piárri da vuá'ssla vuãitte päärna puutee'st le'be vii'žžee'st ištled da ju'lsted kãã'ff²²
- kõ'lljet puãrresi kruuggin da puãrripsõõrtãst

²¹ Aikio 2007:48.

²² Balto 2008:82-83.

- čáapp vuárvaiktõs jii'jjes sää'mõhttsažkåá'dd vuá'sslaiuvi'm; ee'jjarrõzz mie'ldds tuââ'j, mäá'tkk, kõ'lljumuuzž da õhttsaž mierz mie'ldds šõddmuuzž
- ke'rrjtõõllmuš (snimldõõgg, pirstõõzz) haiddåksai peåmmõõutilooggi kõõskålt
- kaaunõõttmuuzž jee'resårnn jållsteeji sã'mmlaiuvi'm
- riåššat video- da netti kaaunõõttmuuzžidjee'resårnnjållsteeji sã'mmlaiuvi'm
- præá'zkjet sã'mmlai mee'rlaipeeiv da mått'tõõđat sää'm soogg laulli
- raajåt jii'jjes liipkaggåmvue'jj liipptempeeivi vää'ras da toobđat sää'mliipsymboliikka

4.2.3. Luåttõhttvuõtt

Sã'mmla lie pãi jeå'llam luåđ ålddsõs jie'llem da jeå'llmõš lij leå'mmaž čõnnum luåđjårrõzze da ee'jj-jårrõzze. Luåđaunnsid lij õnnum keå'lljee'l, õnnum tõi'd mä'rddnalla di cisttjum da hoiddum luått. Sã'mmlai å'rbbvuõđ mie'ldds saž tiåttmõš õhttan kõskksåå'jest oummu da luåđ kõskkvuõtte. Luått, oumaž da kulttuur lie kiddselt čõnnum kuei'meezz. Luått lij vue'ss kulttuur da oumažvuõđ. Kulttuur seillmuuzže lij vääžnai åånned huõl še luåđ puårastpirgğumuuzžåst. Luåđ åålgče kuullåd kõskksaž vue'ssen pãarna juõ'kkpei'vvsaz jie'llem.²³

Tuejjeemnãå'l õuddmiårkk luåttõhttvuõđ ravvumuuzže haiddåksai peåmm'muuzžåst:

- lååzztet pãarna ekologlaž luåđtiåttmõõžž sã'mmla puåresoummu vuåpstõõžžåst, måid košt luåđaunnsid vuåitt våldeed da mãm-med, liikkeet jåntta, kiõ'jjid kuedkani, jeå't pue'tkk ååu'sid le'be joortõõll kieđjid, jeå't rooskåt
- viiggåd õoudås pãarna luåđ vuåmmsõõttåm ooddaid da luåđast likkeem čea'ppvuõtte
- mått'tõõđat jee'resnålsem jånmi nõõmtõõzzid
- vuåmmsõõttåt juõ'kkpei'v šõõŋ da jee'res luåđõlmstõõggid
- se'urrjet ee'jjaai'ji vaajtõõzzid da tån vaiktõõzzid nååu'did da raazzid
- mått'tõõđat tobddåt lååddaid da meå'ccjie'lljed di tõi kiõjjid
- mått'tõõđat åånned luåđ aunnsid jee'res ee'jjaai'jin
- tobddstõõđat sää'mpãi'kknõõmid
- tobddstõõđat sã'mmlai pãåzzpaaikid

4.2.4. Å'rbbvuõđ mie'ldds saž jie'llemvue'jj da pirgğumuš

Puåzžhåiddmuš, kue'llstumuš, meå'ccjumuš da uu'cces mä'ddtååll di kiõtt'tuåå'j da luåđvåårai uussmõš lie sã'mmlai å'rbbvuåđlaž jie'llemvue'jj, kooi tuejjumuš lij måångaid sã'mmlaid jie'llemnåå'll. Tõi'd tuejjeet takainalla õhttuom jie'llemvue'kken le'be jå'rri åmmti kuåŋŋ. Puåzžhåiddmuuzžåst lij puåzžhåiddamkulttuurest jie'llid sã'mmlaid jõnn kulttuurlaž miårktõs, tõst puåzžhåiddmuuzže kooll vue'žžpuutt'tem lååzzen obb piårri da soogg jie'llemkruugg må'te sosiaalaž kõskkvuõđ, jeå'llstumuš, jåå'ttmuš, luåttpirrõz tobddmõš, å'rbbvuõđ mie'ldds saž tiåttmõš, luåđ ekologlaž åånnmuš da sää'm kiõtt'tuåå'j.

Kue'llstumuš lij leå'mmaž čueđi ee'jji sã'mmlai å'rbbvuõđ mie'ldds saž jie'llemvue'kk. Aanrõõžž lie kue'lšii'lli Aanar jååu'rest da tån pirrõõžžåst. Miå'rr-reedd nuõrttsåå'msiijdi piårriin le'jje vuåstemvuoiggåvuõđ luõzz kue'llstumuuzže miår ålñn da Paatsjooggåst. Luõzz kue'llstumuš lij õin võl Teå'nnså'mmlai kulttuur kõõskås raajji.

Tuejjeemnãå'l õuddmiårkk jie'llemvue'jjid da pirgğumuuzž lokku våldeemest haiddåksai peåmm'muuzžåst:

²³ Balto 2008:47-50, 57.

Puäzgháiddmuš:

- máttt'tōōđat čau'stōōgg âannmuužž, puäzmiárkid, puōccunōōmtōōzzid, siōrât puäz siōrid
- raajât riizžin puōccuid da u'cc pikalōsääi'daid olggân -da sešt âannmužže
- jáđđet puäzzipikalōōzzin, vue'zzmiárkkumužžâšt
- se'urrjet puōccu ähttmužž da jee'res vue'ssi äukken âannmužž
- kaaggât jeä'kkliid, čuōppât vuâššid, suei'nid
- máttt'tōōđat kää'ddespuōccu čōōnnmuužž jii'jjes da tobbdstōōđat puōccu pââččmužže
- máttt'tōōđat neeib da sää'mneeib âannmuužž

Kue'llstumuš:

- máttt'tōōđat kue'li nōōmtōōzzid, jee'resnallšem šeellemnaalid da kue'lkio'tt' tōōllmužž
- šeelet kea'dđa kue'l kâlddjest vuä'ggee'l, juņņsivui'm, kooukivui'm, kařiskain, kâalgtee'l
- šeelet keä'ssa kue'l sääi'mivui'm, vuä'ggee'l, perhoin, katiskain, kuu'kkes seeimain, puä'rrvin
- šeelet kue'l sääi'mivui'm, nue'ttee'l, kuu'kkes seeimain, kolkktee'l da puä'rrvin
- šeelet kue'l tä'lvva juņņsivui'm, nue'ttee'l, vuä'ggee'l da kooukivui'm
- máttt'tōōđat sääimaai teevvmužž, kue'llstem neä'vvai da vōnnâs huō'llmōōžž

Meä'ccjumuš da uussmōš:

- máttt'tōōđat tuejjeed ree'ppkiōliid
- máttt'tōōđat tobddat jee'res meä'ccjie'lji kiō'jjid da šeellemnaalid silteeja vuäpstōōžžâšt
- uussât mue'rjid

Mä'ddtääll:

- tobbdstōōđat kuuzzi da saauzi háiddmužže kō'lljee'l skoott - da saužžtälain
- tobbdstōōđat šâddtuä'jaid, kââlvvet pâättâk da jee'res raazzid

Pormōš kulttuur:

- riâššat mie'rräi'ji mie'ldd sä'mmlaid pormōspeei'vid da leibbjempee'vid ärbvuođ mátt'teeji vuäpstōōžžâšt
- valmštet pormōōzz juō'kk'peei'v
- suōvstet kue'l da puōccuvue'žž, valmštet sälttvue'žž, sälttkue'l
- máttt'tōōđat mue'rji seillmōōžž da noorât poorrâm luâttraazzid; rää'zz rää'ss (vâinōnputki), sälttsuei'nn
- tobbdstōōđat sä'mmlai ärbvuođlaž talkkâmraazziid da tōōi âannmužže

Aazzmuš:

- raajât sä'mmlai ärbvuođlaž jeä'llsââ'jid da raajimid (ōuddm. uu'ccesmaallid): kâavas, kuäđaid, jee'resnallšem ääitaid
- ceäggtet kâavas da máttt'tōōđat tōzz ō'httekuu'li vue'jjid; tollkie'dži da tuōrgg vižžmužž, kâavas jee'res pie'kkid, pormōš

Sä'mmlaž kiōtt'tuä'jjärbvuo'tt lij čuu't ree'gges da jie'lii vue'ss sää'mkulttuur. Kiōtt'tuä'j lie âannemneä'vv da tōōi valmštem vuadđ lij ärbvuođlaž tiättmužžâšt. Sää'mkiōtt-tuō'juu kō'lle jm. muōrr-, čuä'rvv- da čou'ddtuââ'j di pe'sser - da tâ'nnke'rrjmužž, liânttkââđđmuš da sä'rğgpihttzi valmštumuš da heä'rvtumuš parğguum liânti da liântivui'm.

Lää'ddjânnam sä'mmlain li vi'tt sää'mpihttzi vä'lddmaall.: Teännjoogg, Enontekiö-Kautokeino, Vuotso di aanrōōžž da nuōrttsää'mpihttâž. Pihttzi maall da heä'rvtumuš seurrje sää'm kiōll raa'jid. Täärkben kiō'čcee'l pihttzimaall vuäitte vaajjtōōllâd še sooggi le'be piärrji sest. Nuōrttsä'mmlai piutâž rätkkai jäänmōsân jee'res sää'm pihttzin muušt'tee'l karjilōōzzi mee'rpihttzid. Sä'mmlaid piutâž lij vue'ss sää'midentiteett. Sää'mkulttuurest meer čeä'pptaâ'jj da tōn siiskeei estetiikk lij rä'tkkani vue'ss jie'llmest da tōst lij jōnn ōhttsažkâ'ddlaž miârktōs. Pihttzi, keä'ppi, vuōddji heä'rvvtem ååblek da eeu'nn ōlmee kuullmōōžž koonn-ne sokke le'be šuurab vu'vddōhttsažkâ'dda da ravvee

õhttekuullâmtobddmuuzž. Kiõđiraajjâm veäkka päärnaž mättai u'vded äärvv kiõđčeä'ppvuõtte arggie'llem äu'kkčeä'ppvuõttân.

Tuejjeemnää'l õuddmiârkk kiõtt'tuâ'jj ärbvuõđâst háiddâkksai peâmm'muuzžâst:

- raajât kuuhlâid sää'mpihttzid
- kääččad kiõtt'tuâ'jj da musiikk čeä'ppid vuä'psted sää'mpihttzi âannmuuzžâst
- tobbdstõõđât jee'res sää'märttli sää'mpihttzid da keä'pprid
- raajât pe'sser tuâ'jaid
- kâârjed oollaid, pâânet snalddjin, kääđet rää'n
- raajât oll-lââ'jjtuâ'jaid (kee'st, liânti poonjimoš/pa'rggumuš, raabbâl-liântt, sää'mvaa'cc)
- valmštet puõccutue'ljâst čeešn, raajât češnn- da čõu'dduâ'jaid
- raajât muõrašt da puõccutäâ'test jee'resnallšem neä'vvaid
- ääütet, nie'sket da salttjed kammzid, raajât kaa'mmisuei'nid
- kääškeet keađđa nu'kkež čõõudid da raajât čõõudest kiõtt-tuâ'jaid da kue'll taautin heä'rvud

4.2.5. Soogbie'li kōskksaž tää'zzärvv da ooumažvuõtt

Sää'mõhttsažkää'ddest neeznin lij historialaž vuâđalt leä'mmaž tääzzverddsaž sââ'jj âummaivui'm, koozz takainallšem lij leä'mmaž rooli, tuâ'jai da jie'llemkruuggi symmetralažvuõtt da kuei'mez tiu'ddeemvuõtt.

Háiddâkksai peâmm planmuuzžâst da čõõđtumuužžâst ââned huõl soogbie'li kōskksa tääzzäärvv čõõđtumuužžâst nu't, što päärnaž vuäitt õuddned soogbie'llrool vuõrddji raajtõõzzikani. Mättjemest da identiteett ravvumuuzžâst vä'ldded lokku niõđi da paarni jäänmõsân jii'jjesnallšem nää'l toimjed. Päärn vuäitte kiõ'ččlâstted luâđast toimjumuužž miõllsubun ko sest tuejumuužž. Niõđ lie tâu'jja jäänab aktiivlaž sest. Háiddâkksai peâmm'muuzžâst vuäitt âânned äu'kken luâđ raaveed paarni jioččna'ddjõõz še sijjid veeres pirrõõzâst. Da västtee'l âânned äu'kken niõđi aktiivlažvuõđ sest raaveed si'jji jioččtoimmjemvuõđ õuddmiârkkan luâđast.²⁴

Sää'mmla vuäinmõõžž mie'ldd mä'rddnalla jeä'llmõš lij ooumžen jeä'llmõš. Mä'rddnalla jeä'llmõš da vuõiggâdvuâđlâžvuõtt rä'jje oummu vuad. Täävvtõõleest pue'er jie'llem vaaldšemuõđ ooumaž pârgg mientie'dee'l jie'lled vaaldšee'l da mä'rddnalla.²⁵ Ooumažvuõtte kooll še suävâdvuõtt da oodd pirgğeed jeeresnallšem oummivui'm da luâđast²⁶. Háiddâkksai peâmm'muuzžâst tääzzäärvv da ooumažvuõđ vueitet õõudeed jeerenallšem nazvaan – sagstõõllmuuzživui'm da rool siõrivui'm, koin harjttõõlât jii'jjez tobbdmuuzži, -ju'rdji da kiõ'ččlâstmuuzži õudde pohttmõõz.

4.2.6. Rääuh da suävâdvuõtt

Määngkulttuurlaž õhttsažkää'ddest oummu silttee toimjed õhttsažkää'ddest vä'ldnoormi mie'ldd da šeätte mõõntekani persoonlaž jii'jjesnallšemvuõđâs da kulttuures. Sää'mmlaid lij luâdmie'lddsaz ooccâd kiõ'ččlâsttmuuzžid jee'res kulttuurin, ooccâd õhttvuõđid räätktõõzzid da šiošteed õhtte kulttuurlaž risttreiddsažvuõđid jie'llemvaaldšem da pirgğeem pue'rumužže. Pue'rr teä'ttemodd mie'cest likkumuuzžâst, sagstõõllmuuzžin

²⁴ Balto 2008:84, viitattu teoksessa Baer 2007.

²⁵ Aikio 2007: 109, 113.

²⁶ Balto 2008:58.

da jurddjin õõudee še pueér jie´llem vaaldšummuužž. Päärnavui´m sagstõõleest vä´lided lokku obbvää´ldelt puk a´ššu vaaikteei raajj´jid, le-ša jeä´t čorran ää´ššest.²⁷

Sosialaž vuâmmšemoodd da kuei´mi lo´kku vä´lledmuš lie vääžnai sosiaalâžvuõtte šõddmuužžâst. Ruátkõskkvuõdi kagguuš da päärna mie´lled vä´lledmõš jee´resnallšem tuâ´jjstõõllmuužžid õõudee päärna sosiaalvuõd.

4.2.7. Määngkulttuurvuõtt

Sä´mmla jälste neeljj jee´res valdia vuu´vdest da jeä´lle määngai kulttuurvaaiktõõzzi vue´lenn. Tät õõlgad oummust pue´rid määngkulttuurlažvue´jjid di määng jännam mee´rčää´ppvuõdi silttumuužž. Sä´mmla pâr´gõge peâmm´mee´l õõudeed tai´d jii´jjesnallšemvuõdid.

Määngkulttuurvuõtte mätt´tjem sizz kolle positiivlaž da aktiivlaž kulttuurkõskksa vuârvaaiktõõzz, jee´resnaaşemvuõd cisttjumuužž di nõkkmi čää´ppvuõdi da teâdai mätt´tjem, kook lie õuddldõzzân määngkulttuurlaž õhttsažkää´ddest spraavvdõõttmuužže. Hâiddâkksai peâmm´muužžâst päärnast ferttai lee´d vueitemvuõtt õõudâsviikkâd kulttuurlaž tiättmuužžâs da jee´resnallšemvuõdi õhttvuõdi fi´ttjõs. Pue´r vuâmmšõõttâmoodd veäkkad vuâmmšed še uuccmõõzzid kulttuurää´tktõõzzid da ravvõs kulttuurfi´ttjõõzz veäkka oumaž pâstt jee´res vue´jjin mue´kkeeid toimjumuužžas kulttuuruu´kkses vuađâlt.

Päärna peâ´mm´muužže vuâ´sõõdi âalgõce teadstee´l ohjjeed päärna kulttuurlaž teadstumuužž. Jeä´leest määngkulttuurlaž pirrõõzzâst oumaž kaaunâatt juõ´kkpeei´v nuu´bb kulttuurõlmstõõggid da râ´tktõõzzid. Jie´llmez vaaldšumužže son rääjj õhttvuõdid kulttuurlaž rää´tktõõzzi kõskke da âann râ´tktõõzzid äu´kken jie´llem vaaldšumužžâst. Kulttuurlaž teadstumuužž veäkka oumaž vuâitt fi´ttjed jee´resnallšemvuõdi õhttvuõdid. Määngkulttuurlažvuõd seilljem õõlgtõõzzân lij, što kulttuur jee´resnallšemvuõdi kõõskâlt lij positiivlaž õhttvuõtt. Kulttuurlaž rää´tktõõzzi kagguuš tuejjad tõn, što oumaž veälttad nuu´bbest kulttuurest puõ´tti aa´ššid kiõččlâaste´l tõid vaarrân jii´jjes kulttuure. Tät tuõ´llai pâr´jjen õuddkâddmõõzz da o´vdd vueitemvuõd kulttuurlaž iilbšumužže. Õhttu suâvadvuõtte põrggi määngkulttuurvuõtt ij staann kulttuurlaž ij-ga persoonkõskksaž tääzzäärvv. Luâdlaž määngkulttuurvuõtt lij vuađdan õhttsažvasttumumužže, ko´st nuu´bbid persoonid da kulttuurid šiõttõõlat tääzzärvv mie´lled.²⁸

Tuejjeemnää´l õuddmiârkk määngkulttuurlažvuõd arvstumužže da kulttuur fi´ttjõõz õõudâsviikkmuužže hâiddâkksai peâmm´muužžâst:

- mainsted päärnže määngnallšem da -miârkkšeei mainnsid
- raajât šõddmuužžid, ko´in päärnaž piäžž arvstõõllâd kulttuurlaž rää´tktõõzzi kõskksaid õhttvuõdid (ij râ´tktõõzzid) da sagstõõllâd tõin
- raajjâd vue´jjid, ko´st päärnaž smeâtt jii´jjes kulttuurlaž kiõ´ččlâsttmuužžid
- viikkad õõudâs päärna vuâmmšõõttâm - da arvstõõllmušoodd järjstee´l õhttsaid šõddmuužžid kulttuur ee´tkeejivui´m

²⁷ Aikio 2007:107, 52, 55-57.

²⁸ Aikio 2007:74 – 96.

4.3. Sä'mmlažmusiikk, tanss, maainâzärbvuõtt, čeä'pptaâ'jj da ķe'rijlažvuõtt

Sä'mmlast musiikkest lij vääžnai kulttuurlaš da õhttsažkā'ddlaž miärktõs. Luohiti, leu'dd, livde le'be nuõrtsä'mmlaž reäkmõšärbvuõtt vuäitt lee'd persoon tobddmiärkk, sue'les mainnsi mansteei, õhttvuõđ raajji, hääskteei, rääkkesvuõđ tobddsteei, viggtei, luâđ da meä'ccjie'llji kartt'teei, päärnai peâmmi le'be neä'vv nuu'bb oummu mošttmužže da pecclästtmužže. Sä'mmlaž musiikk ärbvuadlaž ååblķest lij läppješkuättam da tõn čuäjtumuš da tuejjumuš lij occnam. Ärbvuadlaž musiikk päldde lij jeä'lljam ärbvuõttmusiikk ođđ ååblķest. Ä'rbvuõđ mie'ldd saž musiikk lij õin sä'mmlaid vääžnai identiteett symboli da õhtte noorri viõkk. Ärbvuõttmusiikk jeä'lljättmužže lij vääžnai, što häiddäksai peâmm'muuzžâst päärnain lij vueittemvuõtt kuu'llâd da vuei'nned musiikk čeä'ppid.

Kadrealiõrr lij jāattam Ruõššjânnam kulttuurkruuggi mie'ldd nuõrtsä'mmlaid. Nuõrtsä'mmlaž kadrealiõrr lij neelij paar raajjâm, koozz kolle nelij oumma da nelij neljä neezan. Tanss lij paari kõskksaž vuârrmainstumuš, koonn tue'ķķen säitt garmaanmusiikk le'be leudd.

Sää'm maainâzärbvuõtt lij luâdmie'ldd saž ķiõlvuadlaž ålmeem ree'ğgesvuõtt, säänlaž ree'ğgesvuõtt da õlmstõõggi määngnallšemvuõtt.. Sä'mmlaž maainâz lij täu'jja kooskaž koonn-ne mooštt, mušttlõõzz koonn-ne tuõđlaž šõddmuuzžâst le'be nuu'bbest mainnses. Mainnâz ko'lle õ'htte täu'jja paaiki-, šõddmuuzži-, oummi-, pie'nni-, puõccui-, jee'resnallšem tuä'javiuim da luõđain. Sä'mmla musiikk – da mainstemärbvuõđ mie'ldd päärnaž piä'zz tie'tted Sää'mjie'llem vue'jjid da kulttuure kuulli aa'sšin.

Kaartčeä'pptaâ'jj lij õhtt õlmeemnääl, kää'tt õõudäsveekk päärna miõl- likkõõzzid da smelläkvuõđ jiõččõlmmumuuzžâst.. Čeä'pptaâ'jain peâmm'mee'l kääitad päärna määngbeällsa õõdumužže.. Päärnaivui'm åålgče åânned nut jiânnai ko mäåžna luåvas karttvuadlaž õlmmumuuzž. Eeu'nid da ååblkid tobddstõõttmuš konkreettlaž neä'vvai mie'ldd lij ju'n miõllsõs. Čeä'ppvuõđ kuånstivui'm sää'mvuõđ vuäitt kiõtt'tõõllâd määngbeällsânji. Siõmpäärnaivui'm täärķmõs lij ķiõččlâ'stemvuadlažvuõtt da aa'sši kiõtt'tõõllmuš kaarti da tuejjeem mie'ldd.

Sä'mmla sää'nâânnem ärbvuõtt lij raavâs. Maainâzärbvuõđ serddje õuddal puk päärnaķe'rijlažvuõđâst. Määng sä'mmla päärnaķeerjj vuadđân lij õhttvuõtt arggmåâilmn da kuestkani måâilmn kõõskålt. Ķee'rijin pá'jjan sää'mķiõl ree'ğgesvuõtt, kää'tt vueinet vääžnai ä'sšen obb kulttuurärbvuõđ fi'ttjumužže.²⁹

Tuejjeemnää'l õuddmiärkk ärbvuadlaž teâđ väältumuuzžâst, čeäppvuadlaž ķiõ'ččlâstmuuzži da esteettlaž fi'ttjõõzz raavumuuzžâst häiddäksai peâmm'muuzžâst:

- raajât mainnzin da ärvstõõllmuuzžin vue'ss juõ'kkpei'vvsaid tuåimid
- åânet äi'ğgmiermie'ldd sa "maainâspei'v" puäresoummivui'm
- ķiõččât puäresoummivui'm vuå'mm kaartid da "mušttlet" šõddmuuzžid
- kulddlet da mätt'tõõđat pääiklaž ärbvuõttmusiikk musiikkie'ppivui'm
- tobddstõõđât jä'rrii vuu'vdi musiikkärbvuõtte
- raajât jii'jjes õõutilooggâst joiku/leu'dd/livde, harjttõõlât jiõnâânnmuuzž da čuäjtumuuzž
- siõrât sä'mmlaid siõrid, laaulsiõrid, valmštet sä'mmlaid siõrreä'vvoid

²⁹ Lehtola 1997:96,104.

- tobbdstõõđát čea'ppvuõđ veákka sá'mmlaid eeu'nid, sää'mpihttzid, luõttu jee'res ee'jjaai'ji mie'ldd
- raajât õõutilokke läggstum aunnsin miine kartt (lõõstin cuõppum kaartid, põmmâi, eeu'ni âânmuuzž)
- raajât čea'ppkiõtt-tuâ'jaid (miõl liikkõõzz âânmuš, ođđ idea raajjmuš)
- čuäjtet koonn- ne sá'mmla mainnâz, kiõccât sá'mmlaid jie'llikaartid
- tobbdstõõđát sá'mmlaid tiivid da ke'rrjlažvuõtte, noorât ärbvuõtt tiäđ jm. mainstâáttee'l
- kääčcad pääiklaž sää'm čea'ppta'jjlaid kõ'lljed, kõ'lljet čea'ppta'jj- da kulttuuršõddmuuzžin
- tobbdstõõđát sää'm čea'ppta'jju da symbolid:
Nils-Aslak Valkeapää: eeu'ni âânmuš, symboliikk
Kerttu Vuolab: čuõppâmteknikk, kollaazz
Merja Aletta Ranttila: Prinsesskaart
Brita Marakatt-Labba: ke'rrjeemteknikk, mainnâz
- riáššat sää'mpäärnai õhttsaid juõ'kkâksaid čea'ppšõddmuuzžid

5. SOSIALAŽVUÕTT, SIÖRR, LIIKKUMUŠ DA MÄTTJUMUŠ

5.1. Mättjumuš, siörr da liikkumuš

Mättjemrämm šadd staanlaž da kue'ddteei åårmmuuzžâst, ko'st päärnaž vuä'žž vueittemvuõđ jiõččvuadlaž, jii'jestuaimmsa tutkkumužže da raajjmužže. Juõkkkaž päärnaž lij persoonlaž mättjeei. Što juõkkkaž päärnaž vuäitče kaunnâd jii'jesnääl da tön mie'ldd räamm mättjed, tie'ddtet hâiddâkksai peâmm'muuzžâst määngbeä'llsažvuõtte še mättjem kōskkvuõđin. Hâiddâkksai peâmm pedagoglaž vâ'žželvuõttân lij u'vded päärnže miõllsōs, määngbeä'llsaid mättjem kiõ'ččlâsttmuuzžid kiõl da kulttuurkōskkvuõđin nu't, što päärnaž kiõččlâstt tōid ärvvsōs ä'sšen da son tuâ'stt še kiõččlâddet da ošvtõõttât³⁰.

Peâmmtoimmjumuužžâst päärna vuâmmšõõttâm - da jiõčč ärvvstõõllâmooddaid viiggâd õõudâs määngbeä'llsânji. Päärnže jeä't vuõiggest säärn, mähtt miine ä'sš aalgče tuejjeed pe'ce päärna ohjjeed pue'rren vuõinnum tuâimmjemnääl lin uu'vdee'l su'ne peäggtoõzzid.. Täävtõzzân lij vuä'žžad päärnaž jiõčč ärvvstõõllâd tuâ'jjâz pohttmõõzzid da šiltumuuzž tääzz määžna jâännai tuõđmie'ld. Ärvvstõõllmušooddai õuddnumuš veäkkad päärna pro'blee'mpaaikin.³¹

Päärna veeidasvuõđ da määngbeä'llsažvuõd õõdâsviikkmužže aa'ssid mätt'teet obbneez da kääitad puhtted õudde pukid tõzz kuulli õhttvuõđid. Peâmm lij teâđstum, ij sättõknallšem. Ođđ ä'sš čõõnât kiõ'ččlâsttmuuzži mie'ldd ääi'jben mättjum aa'sšid. Päärna ferttai vuä'žžad jiõčč vuâmmšed käätt koonn a'sšu õhttan da vueinned tön vuâđalt obbaa'sšid. Hât- i ohjjumuš il'la čuu't tärkk, päärna staanvuõđ tobddmuuzž jeä't lâ'smmed. Päärnast lij pâi kiine oumaž keäzz na'ddjõõttâd, keäst vuäitt kōõččâd, jos il'la jiõčč piâzzâm tuõtti pohttmõžže le'be jos lij ärvvstõõllâmpohttmõõzzâst pannaainâs.

Sá'mmla siõri vuadđ lij pâaimõssaa'jest luâđast da jie'llemvue'jjin. Luâđast vuä'žžad ideaid, loņtõõzz, da aunnsid siõrrneä'vvaidd. Siõrid suávtet ee'jjaai'jid da tōk tau'jja čuäjte vuõrâsoummi tuõ'jju kuulli toáimid. Siõrr lij raajjâmmvuõđlaž.

³⁰ Balto 2008:53.

³¹ Aikio 2007:44-46

Liikkumuš lij päärnže luâđlaž nää'll tobddstõttâd jiõcceež, nuu'bbid oummid da pirrõzze. Šoddâmpirrõžz da juõ'kkpei'vsai tuâimi âalgče u'vded päärnže vueittemvuõtt määngbeä'lsa luâđastliikkumužže. Liikkumuš ra'vvâđ teadstumuuzž jii'stez da mättjumuuzžâst taarbšum čeä'ppvuõdid.³² Päärnaž taarbaš juõ'kkpei'v uu'ccmõsân kue'htt čiâss liikkumuuzž. Motorlaž vuađđčeä'ppvuõtte lie väzžmõš, urččmuš, njoiggmõš, vuelgğumuš, kiddvä'ldmõš, čihččmõš di tääkkmõš.. Liikkeem- da siõrrâmnaä'li vue'jjin päärnaž vuä'žž luâdalt harjtõttâd sosiaalaž čeä'ppvuõdid. Jii'jjes raâpp tobddmõs rääj vuađ raâoo kaartt da miõđlaž jiõččkartt õuddnumužže.³³

Tuejjeemnää'l õuddmiârkk sää'msiõrin:

- kumpp - da puäžž, kue'bžž šeellemsiõrid
- čaustõk- da puäžžpikalõs-siõrid
- nue'ttšõrid
- jie'llji kiõ'jji tobddstemsõrid, re'ppsiõrid
- pei'vv - da šõņņsõrid

5.2. Õoutveäkka toimjumuš da huõl âannmuš

Hâiddâkksai peâmm aargâst hâiddmuuzž, peâmm'muuzž da mättjumuuzž ij vueitt rä'tkķed kuimstes, pe'ce tõk teä'dde päärna taarbi mie'ldd. Hâiddâkksai peâmm'muuzžâst pei'vv lij tiudd šõddmuuzžid, koin päärnaž mättai toimjumuuzž mie'ldd. Juõ'kkpei'vsain aargtuâ'jain päärnaž mättai vaštumužže da täävtõsvuõtte. Nu't hâidd, peâmmtuââ'j ko še mättjem mierren lij veäkkķted päärna tuejjeed da ju'rded jiõčč di kue'dded västteemuõđ. Kue'imi cistjumuuzžâst da lo'kku vä'lddmuuzžâst di sosiaalaž čeä'ppvuõđâst siõrr lie kõskksââ'jest hâiddâkksai peâmm'muuzžâst. Päärnaž mättai suâvtõollâd, jue'kked da toimjed õõutsââ'jest. Raajid suâvâd õõutsââ'jest obb peâmmõhttsažkââ'dd kõõskâlt. Ristreidd šõddmuuzžid ohjjeed sagstõõlee'l päärnai da vuõrasoummi kõõskâlt suâvtõlee'l.

Õoutveäkka toimjumuš lij rämm päärnže da onnstem kiõ'ččlâsttmuuzžid lij vueittemvuõtt vuä'žžad siõrr da aa'sši mättjem mie'ldd.

5.3. Juõ'kkpei'vsa tuâaim, porrmõž da šõddâmpirrõz

Päärnže jii'jjesnallšem tuâimmjemnääl lie siõrrmõš, liikkumuš, čeä'ppvuâđlaž kiõ'ččlâsttmuš da tutkkumuš, kooi mie'ldd päärnaž vuâitt ra'vved puârast pirgğumuuzž da fi'ttjõžz jii'stez. Päärna jii'jjesnallšem tuâimmjemnääl väâldet lokku juõ'kkpei'vsain tuâimin. Juõ'kkpei'vsain tuâimin čõõđtet tä'st plaanâst peäggum kulttuur siiskeid da äärvid nu't, što päärnaž vuâitt kiõ'ččlâstted kiõlâs da kulttuures luâđližžen vue'ssen jii'jjes jie'llmez. Juõ'kkpei'vsaid tuâimid čõõđteest ââned veä'kken sää'mõhttsažkââ'dd teâđaid da čeä'ppvuõđ.

Porrmõž lij vue'ss päärnai vuađđhâaid, peâmm'muuzž da mättõõžz. Päärna kue'ddted tobddstõttâd ođđ porrmõšaunnsid da njâdded jee'resnallšem porrmõõžžid. Porrmõž lij sosiaalaž čeä'ppvuõdi harjitoõllmõs, ko'st päärnaž mättai puârast âarrad, kue'imi lokku vä'lddmuuzž da u'vded äärvv porrmõžže. Päärna kue'ddted jii'jjestuâimmsa poormužže kiirte'mes, staanlaž da mätt'tõõttmužže miõđlaž pirrõžzâst. Porrmõšva'ljjumuuzž,

³² Stakes 2005:22-23.

³³ STM 2005:9-10, 14.

poorrâmšoddmuš, porrmõš- saagg da šiōttõõttmuš ohjee päärnai poorrâmnaali õuddnumuuzž. Siõrrââ'jjest lij vääžnai porrmõõžž määngbeä'lsazvuõtt, šâaddaj, heedâlmi da mue'ri jânnjõs âânmuš, teemesvuõ'j poorrâmvuõ'jjân, vuõ'jte'mes mie'lkõ, kõskkporrmõõžži šlaajj, juukkmoõžži jeä'rmelt va'lljumuš da tuäveemnaali viältt'tumuš..³⁴

Päärna šoddâmpirroz ferttai lee'd fyyslaž, psyyklaž da sosiaalaž raajji beä'lest nõkam, što tõt õõudâđ päärna puârast pirgõgumuuzž, tiõrvâsvuõđ, šoddmuuzž, õuddnumuuzž da mäittjumuuzž. Eärben vuâmmšed õõutiloogg kõõmtäzz. Veä'llstumuš, kõõmm'muš da leeigg sosiaalaž kontaktt pääjee päärna stresslâđđasvuõd leigga pääjas, mii jii'jjes beä'lest vuäitt vaakted päärna jeä'rmvuadlaž da kiõlvuadlaž õuddnumuuzže, mošte, jiõčkartte di sosiaalaž čeä'ppvuõđid³⁵.

Sõddâmpirrozâst vuâmmšet staanvuõđ da dommnallšemvuõđ lââzzen tuâimmsââ'ji toimjemvuõtte, luâđ âlddsõsvuõtte da tõzz, mä'htt tõk o'vdde vueitemvuõđ sä'mmla ärbvuõđ serddmuuzže luâđalt. Tuâimmsââ'jin lij vueitemvuõtt še jee'resnallšem sä'mmlai kiõ'tt -tuâ'jai raajjmuuzže. Tuâimmsââ'ji âlddsõõzzâst lij vueitemvuõtt kâvvaz da jârrii sä'mmlai ärbvuâđlaž šeljraajmi ceäggumuuzže. Ke'ddmäärk säamnalla raajee'l vueitet jii'jjesnalla ra'veed päärna kulttuur-identiteett da raajjad jäänben määngbeä'lsaid kiõlâânnem vueitemvuõđ.

6. SÄ'MMLA HÄIDDÄKKSAI PEÄMMTUÄÄ'J TOIMMJUMUUZŽ PLAANMUŠ, ČÕÕDTUMMUŠ, OHJJUMUŠ da ÄRVSTÕÖLLMUŠ

6.1. Häiddâkksai peämtoimmjumuužž planmuš

Häiddâkksai peämpeämõõutilââggin raajjat õõutilooggmie'ldsaž toimjemplan, kää'nn vuadđân lie säämhäiddâ'kksai peämplan da sääm ee'jj-jârros. Plan vuadđân tuõ'lljed sä'mmlai kääu'c ee'jjaai'jid, kää'tt kartt'tâd sä'mmlai mââilmkkaart. Sä'mmlaž mââilmkartt šâdd da jeä'll arggpeeiv tuâ'jai kõõskâst³⁶. Sä'mmlai kääu'c ee'jjääi'j lie tä'lvv, kiõđtä'lvv, kiõđ, kiõđkie'ss, kie'ss, čõhčkie'ss, čõhčč da čõhččtä'lvv.

Päärnže raajjat privaate häiddâ'kksai peämplan (vasu) õhttsažtuâ'jast päärna puârrii le'be jârrii päärn huõlâânnmest västteei oummivui'm. Vasu täävvtõzzân lij päärna jii'jjesnallšemvuõđ da puârrii vuâinnmõõzzi lokku vä'ldmõš toimjumuužž järjstumuuzžâst jm. päärna kiõčclâ'sttmuuzž, taarbb da puõ'tti ääi'j vuâinnmõõžž, päärna miõlkiessi ää'sš, ravvõsvuõđ da päärna persoonlaž tue'rii da ohjeemtaarbid. Häiddâ'kksai peämplanqst suävât puârrii vuõ'õutsââ'jest toimjemnaalin. Päärnaž vuäitt še jiõčč vuä'ssõõttâd häiddâ'kksai peämplan raajjmuuzže da ärvstõõllmušin puârrii da personkää'dd õõutveäkkä suâppõmnää'leld.³⁷

Häiddâkksai peämpeämõõutilââggin riâššat äigõgmiermie'ldsaid planâmsââbbrid piârrii vuim. Õõutiloogg jii'jjes toimjemplanmuuzžâst da čõõdtumuuzžâst ââned veeidâlt veä'kken obb säämõhttsažkää'dd. Häiddâkksai peämtoimmjumuužž planmuuzžâst raajjat õhttsažtuâ'j še jee'res sääm õõutilooggi kõõskâlt di jii'jjes kää'ddest mâte sääm'vuuvdest obbneezz. Täävvtõzzân lij raajjad põõžži sääm'vuuvd

³⁴ STM 2004:3, 150.

³⁵ Keltikangas-Järvinen 2009.

³⁶ Helander 2000:172, viitattu teoksessa Magga 2004:20

³⁷ STM 2009: 32. 2002:9

säim, käätt beállstes pohtt tue'rijj tuõ'jju da lâazzad sämmla háiddâkksai peámmtoimmjumuužž siiske õõdâsviikkâm vuettemvuõđ .

Õõutiloogg kuõskki toimmjemplan siiskâld jm. puõ'tti seu'rrjemnalla áarai aa'ssid :

- takai täävtõõzz
- šõddâmpirrõõzz kartt'tumuš
- sää'm kiõl máttjem täävtõõzz da neá'vv
- kulttuuraarvi čõõđtumuš tuejjeemnää'llen ee'jj- járrõõzz mie'ldd
- õhttsažtuá'jj puárssi, soogg da já'rrsivui'm
- toimmjumuužž ärvstõõllmuš da kõskksâ'jest áarai õõdâsviikkâmää'sš

6.2. Háiddâkksai peámmtuâ'j čõõđtumuš

Päärnai pei'vvháidd lij vuađđkääzzkõs, koonn järjstumuš lij kää'dd õõlgtumuš da koonn teá'gguvuõtt šádd vuõss-sâ'jest õhttsažkää'dd tie'ggin. Óhttsažkää'dd tuá'jjan lij stanađ šlaajmie'ldd puee'r pei'vvháaid vuá'žžmuš nu't, što pukin päárnain lij vuettemvuõtt vuá'ssõõttâd kääzzkõõzziid huõlkani piârri sosioekonomlaž le'be jee'res õhttsažkää'ddvuađlaž sâ'jest le'be jeá'llsâ'jest. Kääzzkõõzzi ferttje lee'd máangbeá'llsa da jee'res kääzzkâsttemnää'li tääzzverddsaz õõdâsviikkmuužžast ferttai áânned huõl.³⁸ Sää'mkiõllsai vuađđkääzzkõõzzi puutt'tumužžâst vä'stee vuõss- sâ'jest sää'mvuu'vd kää'dd. Jie'nnkiõllsai kääzzkõõzzi puutt'tumus lij kuuitag láá'jjest miertõllum puki Láá'ddjânnam kää'ddi vuađđtuá'jjan. Še õhttõõzz lie vuá'ssõõttam miárkkšõõvvi náá'leld sää'mkiõllsai kääzzkõõzzi puutt'tumužže.

Sämmlai dommvuu'vdest riáššat sää'm pei'vvháaid da kiõllpie'sstoimmjumuužž vuõss-sâ'jest ärttelpiârpei'vvháiddan. Oinaikai U'ccjoogg kää'ddest toimmai tá'vvsämmlaž pei'vvdomm. Ärttelpiârpei'vvháiddáablek lij tie'ddi vuõss-sâ'jlaž toimmjemnää'll koonn vuađđan lie kuukes máatk di škooljum personkää'dd vuá'žžmõš. Še sää'mkiõllsa pei'vvháaid taarb vaajjtõõllmuš di uu'cces päárnaimie'r siijdin vaaktam ärttelpiârpei'vvháiddáablek jáanumužže. Dáamašõddi sämmlaž piârpei'vvháidd sää'mvuu'vd kää'ddin í'lla vuá'žžamnalla.

Sämmlai dommvuu'vdest lie kálggmannu 2009 teáđai mie'ldd sää'mkiõllsai háiddâkksai peámmkääzzkõõzzi kruuggâst õhtsižže 104 pärna, koinn sää'mkiõllsest pei'vvháaidâst 71 pärna da kiõllpie'sstoimmjumuužžâst 33 pärna. Sää'mkiõllsest pei'vvháaidâst áarai pärnai mie'rr lij maaimõs 5 ee'jj äi'ggen lázznam Aanar da U'ccjoogg kää'ddin da o'ccnam Enontekiõ kää'ddest. Sämmlai dommvuu'vd áalgbeá'lnn sää'mkiõlin obbpei'vvsaz pei'vvháidd lij vuá'žžamnalla Ruá'vnjaargâst, kó'st lie 7 pärna. Oulust toimmai sää'mkiõllsaz háiddâkksai peámmkruugg, kó'st lie mie'ldd 5 pärna.

6.3. Háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjumuš

Sää'mkiõllsaz pei'vvháidd da kiõllpie'sstoimmjumuš kolle sää'mvuu'vd kää'ddin sosiaaltuáim le'be čuõvtemtuâ'j vaaldšem vualla. Sämmla háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjumuš šádd Láá'ddjânnmest vuõss-sâ'jest Láá'ddkiõlle, U'ccjoogg kää'ddest toimmai sää'mkiõllsaz háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjei. Háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjumužžâst vä'steei personkää'dd ainsmátt, što sämmlai háiddâkksai peámmõõutilooggi toimmjumuš

³⁸ STM 2002

tuá' rjjad sää' mpäärna jii' jjes k' iol da kulttuur pá' jjen tuó' lljumuužž da õõudâsviikkmuužž. Pei' vvhâiddâkksai peâmmtuâ' jast va' stteei personkââ' ddest âalgče leed rijttjeei sää' mkiol da kulttuur tobddmõš di teâđ määngkiöllsažvuõttpeâmmtuâ' jast. Sâ' mmla hâiddâkksai peâmmtuââ' j ohjumuuzžâst tuejjeet õhttsažtuââj Sää' mtee' ggain.

6.4. Toimmjumuužž ärvstõõllmuš

Hâiddâkksai peâmmkääzkkõõzzi ärvstõõllmuužž čõõđtjet õõutveäkka päärna da suu puârssi, soogg, personkââ' dd da jä' rzi õhttsažtuâ' jneekkivui' m. Peâmmtuâ' jj lij čõnnum kulttuure da õhttsažkââ' dd muttõzze. Toimmjempirrõõzz muttõõzz vaakte hâiddâkksai peâmmtuâimm čõõđtumuužže juâ' tkjeei ärvstõõllmuzzin, tön mie' lddsa toimmjumuužž õõudâsviikkâm täävtõõzzi š' iõttumuže da čõõđtumuužže³⁹. Hâiddâkksai peâmmtuââ' j siiske arvstõõllâm veäkka viiggâd õõudâs hâiddâkksai peâmmtuââ' j aargtoimmjumuužž nu' t , što hâiddâkksai peâmm vuaitče määžna puârast va' stteed juõkkka päärna taarbid da hâiddâkksai peâmmtuââ' j õhttân kääzkkâsttemnäâ' llen piârri taarbid..

Arvstõõllmuužž čõõđtumuužž vue' ssen âalgče õõutilooggid kuõskki plaanâst miertõõllâd mä' htt teâđaid norre, keäk arvstâlles, kuäs da mõõnnalla.. Toimmjumuužž ärvstõõllmuužže kool še päärna vuâmmšumuš da suu aarg kuâ' stjeejen raajimuš ke' rjtee' l pââjas päärna kuõskki vuâmmšum aa' ššid. Vuâmmšõõttmuš veâkkad peâmm' mai tobddât päärna õuddnumuužž pââ' jid da persoonlaž näâ' lid. Šõddmuužžin, koin peâmmjest šâdd huõll päärna diõtt, lij vuõss-sââ' jest vääžnai årsted vuâmsõõttâd päärna toimmjumuužž da tõst šõddâm muttõõzzid. Juõ' k' kpei' vvsaz vuâmmšâddmuš o' vdd arvvsõš teâđ puârssid. Vuâmmšõddmuš da dokumenttmuš lie še pue' r neä' vv päärna vuâ' ssaatvuõd õõudumuuzžâst. Peâmmi vummsâdd še päärnai miõlkie' ss aaššid što vuâitt plaanâd toimmjumuužž päärnast vue' lgğjen kueđee' l sââ' j päärna jii' jjes čuâjtõõzzid. Päärna, puârssi da soogg u' vdem maacctõs veâkkad personkââ' dd teâđsted ko' st lij onnstum da ko' st lij pue' rumuš . Ärvstõõllmuš siiskâld jm.

- päärna persoonlaž da kiõlvuađlaž õuddnumuužž ärvstõõllmuužž
- ärvstõõllmuužž tõst, mä' htt sâ' mmla kulttuuräarvv tuâtte tuejjeemnââ' llen. hâiddâkksai peâmmtuâ' jilai, puârssi da soogg peâmmõhttsažtuââ' jj ärvstõõllmuužž
- ärvstõõllmuužž tõst, mä' htt toimmjumuužž organâsttmuš da järjstumuš tuâ' rjeee päärna obbvä' lddsa puârast pirğgumuuzž.

Personkââ' dd arvstõõllâmneä' vvan lie vuâmmšõddmuš, dokumenttmuš, jii' jjes tuââ' j ärvstõõllmuš, õõudâsviikkâmsagstõõllmuužž jáâđteejin, õõutilooggi se' st tuâ' jppai' kksââbbar da obb kââ' dd sâ' mmla hâiddâkksai peâmmtuâ' jilai sââbbar.

Sâ' mmla hâiddâ' kksai peâmmtuââ' j plaanmuužž vuađđân noorât maacctõõzz Tá' vv- Lää' ddjânnam šosiaaltuââ' j siltteemkõskkõõzz tuâimest. Maacctõõzz mie' ldd vuâ' žžum teâđ âânet äü' kken sâ' mmla hâiddâkksai peâmmtuââ' j õõudâsviikkâmtuâ' jast.

6.4. Staannvuõttplaann

³⁹ STM 2009: 49.

Pei'vvhåaid staannvuõttplaan sizz kolle di persoonkåádd što päärnaid kuõskki lää'jjmie'ldda da järraz staannvuõđ da tiõrvåsvuõđ kuõskki plaan. Pei'vvhåiddlää'kk õõlgad toimmjemõõutiloogg åånned huõl pei'vvhåaid staanlaž järjstumuuzžåst.

Pei'vvhåaid staannvuõttplaan lij peå'llstem plaanåst veeidab obb staannvuõđ pue'rumužže da pâ'jjentuõl'ljmužže skihittjeei ä'sšpõmmâi. Staannvuõttplaanåst arvvlådde toimmjumuužž ukkõõzzid da selvvted toimmjumuužž riiskit vääldel lokku pei'vvhåaidmuuzžåst šiõttei lää'jji kõskksaž õõlgtumuuzžid, toimmjemõõutiloogg tuå'jjsue'jjeem toimmjemprogramm di tuåå'j tiõrvåsvuõttthuõl tuå'jppåi'kkselvvtõõzzid. Tarkkeem kruugg sizz kolle jm. toimmjemõõutiloogg personkåádd, håaidast åårai päärna, toimmjemõõutilooggåst kõ'lljeei oummu, toimmjemõõutiloogg ålgg - da siiskesåå'j di toimmjemneå'vv da ålddpirrõz.⁴⁰

Så'mmlain håiddåksai peåmpeåmmõõutilååggjin čõđtum kulttuure kuulli määngbeå'llsaž toimmjumuš päärnaivui'm jm. tollstõõllmuš, jee'resnallsem šõddmuuzžid da jáåttmuuzžid vuå'ssõõttmuš õõlgad õõudkiõtte järjstõõllmuuzžid, õhttsažtuåáj da staannvuõđ vuåmmseei plaanmuuzž di rijttjeei personkåáddresuurssid. Jáåttmuuzžid dn. vuetet järjsted õhttsažtuåájast päärna piårri, soogg da resurssipersonkåáddivui'm, le-ša še täin vue'jjin ferttai toimmjumuužžåst va'steei personkåádd selvvted vasttumuš- da staannvuõttkõjldõõzzid puårssivui'm õõudkiõtte. Håiddåksai peåmmõõutilååggjin raajåt päärnai jáåđtemvuåpstõõzzid di suåvad taarbšeest õõutveækka päärnai puårssivui'm ke'rijvuadalt päärnai vuå'ssõõttmuuzžåst jm. motorkealkk -, võõnås – dn. jáåttmuuzžid da tõin õõlgtum staan- neå'vvain (suõ'jjeå'pper, peå'lsstemlii'jvv).

6.5. Jee'rab tuå'rij håiddåksai peåmm'muuzžåst

Juõkkka päärna šõddmuš, õuddnumuž da mättjumuš lij persoonlaž. Päärnaž vuått taarbšed tue'rij fyyslaž, teadlaž, ceå'ppvuadlaž, tobdd-jie'llem le'be sosiaalaž õuddnumuužž vue'ssvuu'vdin. Pei'vvhåaid tarbb vuått šõddåd te'l, ko päärna šõddåmvuee'jj jou'dde vaarrvuå'lla le'be jie staan suu tiõrvåsvuõđ da õuddnumuužž.⁴¹ Jee'rben håiddåksai peåmmtuåå'j da vuå'pstempååi'kk ferttai toimmjed čaapp õhttsažtuåájast päärnai mättjemvaiggadvuõđi da ååi'jbuš tue'rij taarbb tobddstumužže.

Ko puårraz le'be håiddåksai peåmmpersonkåádd vuåmmše päärna õuddnumuužžåst määjumuužž le'be rää'tktõõzzid, sagstõõllåd õhttsest, mii päärna õuddnumuužžåst lij persoonlaž le'be persoonlažvuõđ jii'jjesnallsemvuõtt da ko'st lij tue'rij tarbb. Toimmjumuužž vuålggmuuzžån lie päärna persoonlažvuõđ vä'ldmuš lo'kku da jiõčtobddmuuzž raavummuš. Åå'vai da na'ddjõõddi pãread päärna puårssi da personkåádd kõõskålt rãje vuadđ toimjeeiji õhttsažtuõ'jju päärna õudde. Taarbbšeest arvstõõllmuuzž tuå'jjen hankkeet puårssivui'm suåppumnåå'leld ä'sštobddi ceålkkmuš. Taarbšum tuå'rijtuåimid alteed tålles ko tuå'rijtarbb lij vuåmmšum.

6.6. Õuddmätt'tõs

Õuddmätt'tõs lij vue'ss håiddåksai peåmmåst. Kåå'ddest lij lää'jjvuadđlaž õõlgtummuš järjsted õuddmättõõzz. Ouddmättõõzz vuetet järjsted jun- a pei'vvhåaidåst le'be

⁴⁰ Saarsalmi 2008:7.

⁴¹ Stakes 2005:35.

škooulâst. Te' ko õõlgtummuužž riäššat pei'vvhåiddpääi'kest, õuddmätt'tõzze šiõtteed teu'dded še pei'vvhåaidlää'jj.

Sää'mmlai dommvu'vdest sää'mkiõli õõlgtummuužž riäššat vuađmätt'tõõzz õhttvuõđâst. Õõlgtummuužžid čõõđtet vuađmätt'tõsllää'jj mie'ldd. Õuddmätt'tõõzz mätt'tõsplan vuađ ohjee vä'ldqkää'ddlaž õuddmätt'tõõzz siiske, šlaajj da pääiklai mätt'tõsplaani raajjmuužž. Sää'mkiõlle u'vddemnalla áarai õuddmätt'tõõzz kiõlvuađlaž täävtõõzz lie seamma ko še jee'res õuddmätt'tõõzzâst. Päärnže ferttai peámmtuâ'j da mätt'tõõzz veákka u'vdded vueittemvuõtt mättjed še sää'mmlaž kulttuurpärbb. Mätt'tõõzz teá'dd vuu'vd lie sää'mkulttuur, jee'rben joikk da kiõtt'tuâ'j, jie'llemvue'jj, jie'llemnää'll da pääiklaž luâtt. Kiõlvuađlaž da kulttuurärbbvuõđ juá'ttkumuužž ferttai õõudeed õhttsažtuâ'jast pääiklaž õhttsažkää'ddin.⁴²

7. ÕHTTSAŽTUÁ'JJ DA VASTTUMUŠ

7.1. Peámmkuei'mmvuõtt puärssi da soogg vui'm

Peámmkuei'mmvuõtt lij kōskkvuõtt, ko'st personkää'dd, puärraz da päärna huõl áânmužže vuá'ssõõđi oummu teadstee'l čõõnâdde päärna šõddmuužž, õuddnumuužž da mättjem tuá'rjjumužže. Kuei'mmvuõđâst puärraz, ruâtt da tuá'jjla lie tääzzverdsaž, le-ša jee'resnallšem päärna tobddi. Päärna doomm da háiddákksai peámmkääzzkõõzzi raavâs õhttsažtuâ'jj tuá'rjjad päärna jiõn ko'lljumuužž.. Päärnast lij vuõiggádvuõtt vuá'ssõõttâd, vaaikted da šõddâd ku'llum juõ'kkpei'vvsain tuõjjstõõllmuužžin da siõrin.

Päärna, piârri da personkää'ddin čõõđtum sagstõõllmuužži vuađâlt raajât háiddákksai päärnai peámmplan. Háiddákksai peámm toimjumuužžid da planid raajeest tuá'rjjeed puärssi da päärnai vaaiktemvueittemvuõđ pei'vvhåaid õõdâsviikkmužže da árvvstõõllmužže.

Kuei'mmvuõtt õõlgad še tõn, što kuhttuin vue'ssbie'lin lie rijttjeei teâđ kuei'mez peámmvuái'nmõõžžin da -naalin. Piârri jee'resnallšemvuõđ da jee'resnallšem árvv-va'lljõõzzi teadstumuš lij kuei'mmvuõđ õõlgtumuš. Tuá'jjlast lij ämmatvuađlaž vasttumuš já'tteed da tuõ'lljed pá'jjen peámmkuei'mmvuõđ..

7.2. Määngämmlaž õhttsažtuâ'jj

Háiddákksai peámm, vuá'ptempái'kk, õuddmätt'tõs da vuađmätt'tõs rájje päärna õuddnumuužž diõtt jááđtem-mie'ldd õuddnee'i obbvuõđ päärna šõddmuužž da õuddnumuužž juá'ttkumuužž staannmužže. Čâápp õhttsažtuâ'jj vuá'pstempaai'ki, škoouli da háiddákksai peámmkääzzkõõzzi kōõskâlt lij vääžnai. Še vuá'pstempääi'k tuá'jjan lij õõudeed päärna šõddmuužž, õuddnumuužž da mättjumuužž di tuá'rjjeed puärssid sí'jji dommpeámm'muužžâst. Sosiaal- da tiõrvâsvuõttministeria vuá'ppast, što pei'vvhåaid da päärnai vuá'pstempaai'ki kōõskâlt lie õõutsââ'jest suáppum õhttsažtuâ'jj- da teáđvaajjtemnääl. Määngsââ'jest lij rajjum 3- da 5-ákksai päärnai õuddnumuužž seu'rrijumužže puärssi, vuá'pstempaai'ki da pei'vvhåaid õhttsažtuâ'jjmall. Õhttsažtuâ'jj lij veákktam pei'vvdompersoonkää'dd ääijbuužž pue'rben teáđsted päärna persoonlaž tue'rjj taarbid.⁴³ Vääžnai háiddqkksai päärnai peámmtuâ'j õhttsažtuâ'jjkuei'mmen

⁴² Opetushallitus 2000:17.

⁴³ STM 2004:44-46.

toimmje puärssi lââzzen jm. pärnaivuä'pstempäi'kk, škooul, psykoloog, sosiaal- da piärtuâ'jjla, särnam-, toimmjem - da fysioterapeeut, jee'resnallšem määngämmatlaž tuâ'jjärttel, pää'nnhâidd, sie'brkkâ'dd da õhttoõzz.

7.3. Vuu'vdisiiskež ja ráastt raaji õhttsažtuâ'jj

Hâiddâkksai peâmm'muužžâst raajât õhttsažtuâ'jj päiklaž, vuu'vdisiiskež, ráastt raaji da algmee'r täzzest.

Sä'mmlai kääzkkõõzzi õõudâsviikkâmhančkõõzz äi'ğgen lij sää'mvuu'vd personkââ'ddest pâ'jjnam tarbb õhttsažtuâ'jjast plaanâd da õõudâsviikkâd sä'mmla hâiddâkksai peâmmtoimmjumuužž. Peâmmtuâ'jjlai kōskksa siltumuužž vaajjtumuš õõudad še jii'jjes tuââ'j õõudâsviikkmuužž. Sä'mmla hâiddâkksai peâmm õõudâsviikkâm õõlgad äi'ğgmiermie'ldsaid säi'mmkaaunõõttmuužžid. Hâiddâkksai peâmmõõutilooggi ferttai vueitted tuõ'lljed juõ'kk ee'jj õõdâsviikkâm- da plaanâm šõddmuužžid, koin tuâ'jjla vuaitte õõutveäkkâ smiõttâd mä'htt sä'mmla kulttuuräarv čõõdte'čče toteutuisivat puermōsân aarg peâmmtuâ'jjast.

Õhttsažtuâ'jj päiklai kulttuurtuâimi kooivui'm ra'vveed pärnai õhttvuõđ jii'jjes kiõlle da kulttuure. Päiklai kulttuurtuâimi kooi le'čče pue'rr vä'ldded lokku toimmjumuužžâst še hâiddâkksai taarbid.

Tâvvsää'mkiõll lij õhttsaž Tâ'vv-Kaloott vuu'vdest da nuõrttsää'mkiõl Ruõššjânnemst da Lää'ddjânnemst jällsteeji nuõrttsä'mmlai sest. Sä'mmlaid õhttsažtuâ'jj ráastt raaji lij luâđlaž da juâ'tkkjeei. Hâiddâkksai peâmmõõutilooggi õhttsažtuâ'jj ráastt raaji sä'mmlai pei'vvhâiddampaai'kivui'm ra'vvâd sä'mmlai õhttekuullâmtobddmuužž da kulttuur tobddmõõžž. Sää'mvuu'vd kââ'ddin lie suâppmõõžž Ruõččjânnam da Taarrjânnam âlddvuu'vdi kââ'ddivui'm hâiddâkksai peâmmkääzkkõõzzi vuâ'sttmuužžâst ráastt raaji.

Še jârrzin algmeerain lie seâmmanallšem vä'žžlõõzz jii'jjes kiõl, kulttuur da õhttsažkâ'ddvuõđ pâ'jjen tuõ'lljem da ra'vveem diõtt. Hâiddâkksai peâmpersonkââ'dd lij pue'rr tobddstõõttâd jâ'rrsi algmeerai šiõgg nää'lid kiõl da kulttuur serddmužže puõ'tti puõ'lvvõõggid. Alggmee'r õhttsažtuâ'jj lij alttuum sä'mmla pärnaikultuurkōskkõõzz tuâimest pärnai kulttuur beâ'lest.

8. SÄ'MMLA HÂIDDÂKKSAI PEÂMM ÕÕUDÂSVIIKKMUŠ

Alggmee'rai kiõli vaarrvuâ'llsažvuõtt õõlgâd ve'rggneečkkin positiivlaš jee'rab puârast šiõttõõttmuuž, koin kiõli seillmuš da ođđ puõlvvõõggid serddmuužž vueited staanâd. Plaann mie'ldd õuddnee' kiõll- da kulttuur jeä'ljâtemprograamm raajjmuš hâiddâkksaipeâmm'mužže da vuadđmätt'tõzze veäkkte'čče maacced sää'mkiõl tōn mõõnntam sä'mmlaid da raajjâd sää'mkiõlin kue'ddteei viõgg sää'mõhttsažkâ'dda.

Sä'mmla hâiddâkksai peâmm'muužžâst vuastta puõ'tti vä'žžlõõzzân lij jee'rben nuõrttsää'm- da aanrõžkiõllsai hâiddâkksai peâmmaunstõõzzi raajjmuš. Sä'mmla materiaalbaanjk õõudâsviikkmuš interne'tte lij vääžnai sää'mkiõllsai hâiddâkksai peâmmaunstõõzzi õõutsâ'jja noormužže hâiddâkksai peâmpersonkââ'dd da puärssi âânma.

Háiddákksai peámm'mam siiske õoudâsviikkmuš lij vuáđđuââ'j vue'ssen tuejjeemnalla. Pedagoglaž toimmmuumuuzž õõlgtoõzzi õoudâsviikkmužže lij vääžnai kíddeed vuámmšummuuzž uu'cces árttli vueittemvuõtte, toimmmumužže, sâá'jid da neá'vvid. Personkáá'dd tuá'jjolo kõskkvuõdi õoudâsviikkmužže lij vääžnai vuámmšed personkáá'dd vueittemvuõđ škooljummužže da tuá'jast puarast vuáittmužže.⁴⁴ Personká'dd taarbaš tue'rij da ohjiumuuzž sâá'mkiõlle da kulttuure õhtneei pedagoglaž naali tobdsttumuužžâst, árvstõõllmuuzžâst da õoudâsviikkmuuzžâst. Jii'jjes tuââ'j õoudâsviikkmuš veákkad vueí'nned tuââ'j ođdnallšem čuõ'vâst, páâjeed tøn arvvstumuužž, tobdsted jii'jjes silttumuužž da vä'ldded jiõ'cceežž ođđ tuá'jjnaalid.

Õoudâsviikkmuuzžâst vuas'tta puõ'tti vä'žžlõõzz lie sâ'mmlai kääzzkõõzzi õouđâsviikkâmhančkõõzz jááđeest rajjum õouđâsviikkânsâá'i'm pá'jjentuõ'lljumuš, õhttsažtuââ'jj õouddõõzzi staannmuš da personkáá'dd da puárssi vuá'ssadvuõđ raavummuš õouđâsviikkâmтуá'jast. Háiddákksai peámm'tuââ'j ohjiumuuzžâst da jááđtumuužžâst vä'stteejin lij še kõõskâz sâá'jj õouđâsviikkâtuââ'j õouddnumuužžâst.

Sâ'mmlai kääzzkõõzzi õouđâsviikkâmтуá'jast lij puá'ttam õudde resurssi vää'nnvuõtt, kâá'tt tuejjad vaiggeen õhttsažtuââ'jj tuejjiumuuzž da toimmmem õouđâsviikkmuuzž. Sâá'mvuuvdin taarbšet obb sâá'mvuuvd õhttsa sâ'mmla háiddákksai peámmtuââ'j ohjjei. Háiddákksai peámmtuâ'j ohjjei tuõ'jju kuulče pei'vvháaid, kíõllpie'ssi, õuddmátt'tõõzz da vuá'pstempaaikivui'm tuejjuum õhttsažtuâ'jj da ohjiumuš da teáđtumuš sâá'mkiõlle, kulttuure, peámm' mužže da máängkiõllsažvuõtte kuulli aa'sšin.

8.1. Háiddákksai peámm personkáá'dd vuá'žžmuš, škooljummuš da silttumuš

Sâ'mmla háiddákksai peámmtuââ'j šuurmõs õudde puõ'tti vä'žžlõõzzân lij sâá'miõllsa škooljum personkáá'dd vuá'žžamvuõtt. Sâ'mmlai vuálggmuuzžin plaanum ämmatlaž da páâjbu ceákkas škooljummuuzž õõlgče vueitted mátt'tõõttâd saa'mi dommvuuvdest. Lää'ddjânnmest jeá't jáärjest sâá'mkiõllsa háiddákksai peámmtuââ'j škooljummuuzž. Oulu õllškooulâst. U'ččeeliškoouljemstrooitlest lij kíddõs (2 páaik) šõddâmvuõđ mie'ldd sâá'mkiõllsaid páárnaiháaidu'ččeelen ooccjid láá'ddkiõllsaid škooljummužže. Ááldmõs sâ'mmla háiddákksai peámmtuââ'j mátt'teei õllškooul lij Tá'vv- Taarrjânnmest. Lá'ddlain sâá'mkiõllsain lij vuõiggádvuõtt ooccõõttâd Taarrjânnma mátt'tõõttâd páárnaiháaid u'ččeelen⁴⁵.

Sâá'mvuuvd škooljemkõskkõõzzâst Aanrest lij járjstum sosiaal- da tiõrvâsvuõtt-tuâjai vuáđđuťkõõzze viikki álddhoiddjeeiškoooljummuuzž ee'jjest 1997 äá'ljee'l. Škoooljumuš lij heálpam jie'nnkiõllân sâá'mkiõllsa škooljum personkáá'dd vuá'žžmuuzž. Mátt' tõsplaan sizz kooll pukid õhttsižžen pái 2 mátt'tõsneá'tled sâá'mkiõll mátt'tõs da 2 (mn) máänggkulttuurvuõđ mátt'tõs. Luávas vä'lljeemnalla kuulli mátt'tõõzzid (10 mn) vuáitt siiskeed sâá'mkiõl da kulttuurmátt'tõõzz.. Sâá'mvuuvdest járjstum škooljummuuzžid õõlgče siiskeed jiánnai jáánab sâá'mkiõl da kulttuurmátt'tõõzzid.

Háiddákksai peámpersonkáá'dd tuââ'j lie pedagoglaž, sosiaalaž da ohjtsažkáá'ddlažnalla muttsõõvvâm vä'žžleben. Páárnai kíõlsilttumuužž jee'resnallšem tääzz da juõkkga jii'jõsnallšem taarbb pe'jje tuá'jjalaid jii'jjesnallšem vä'žžlõõzzid.

⁴⁴ Heinämäki 2007:10, 13.

⁴⁵ STM 2007:54.

Háiddáksai peámm'muužžâst vuõrâsoummi kõskksa kõskkvuõđ da tuâ'jast vuáittmõž pelkka päärnaid da háiddpääikk' päreade. Lij vääžnai tuejjeed personkâá'dd tuâ'jastvuáittem õudde, tuâ'jjnohjumužže da škoouljumužže. Peámmai lij pue'rr smiõttâd jii'jjes toimmemnaalid da sagstõõllâd jee'resnallšem šõddmuužži šõddeem tobddmuužži da reagâstemnäá'lin.

Háiddáksai peámpersonkâá'dd taarbaš tue'rij da silttumuuzž ravvumuuzž

- pedagoglaž tuâjai da mõõntõõllmuužži arvstõõllmuuzžâst da õõudâsviikkmuužžâst
- õõutmie'lddsižžen raajitem- proseess vaaiktõõzzi da järjstõõggi tobddmuužžâst; mä'htt tõk ohjje jurddjid da toimjumuužž⁴⁶ (kolonialism)
- päärnai sää'mkiõl da kulttuur ravvumuuzžâst
- sää'm kiõlâst da kulttuurest
- jii'jjes sä'mmla ämmatt -identiteett ravvumuuzžâst
- sä'mmla kulttuur vualggmuuzžâst šõddi háiddáksai peámm täävvtõõzzi, siiske da tuáimmlaanin
- kulttuurfi'ttjõõžž miárkkõõzzâst kiõl da kulttuur ruõ'kkjen
- määngkiõllsažvuõtt peámmtuâ'jast.⁴⁷

Sä'mmlai kääzzkõõzzi õõudâsviikkâmhančkõõzz äi'ğgen lij puá'ttam õudde tarbb plaanâd da järjsted škoouljumuuzž kiõllpie'sspersonkâá'dda da puársid sää'mkiõl da kulttuur jeá'lljâttmuuzžâst.

8.2. Háiddáksai peámmkääzzkõõzzi määngnallšemvuõtt

Sä'mmlai piâr- da tuâ'jj-jie'llem õhte suávtumužže âalgče õõudâsviikkâd sää'mkiõllsai háiddáksai peámmkääzzkõõzzi määngnallšemvuõđ järjstee'l ääv kruugg- da siõrrtoimjumuužž di vue'ssäiggsaid háiddáksai peámmkääzzkõõzzid. Määngnallšemvuõđ čõõđtumuš oo'vdče vueittemvuõđ pue'rben sä'mmlai ärbvuõđin da õhtuum jie'llemvue'jjin puáđ vuá'žžai piârri taarbi lokku vä'lddumužže pei'vvháiddaai'ji järjstõõllâmda háiddamnaali čõõđtumuuzžâst.

⁴⁶ Balto 2008:62.

⁴⁷ Saamelaiskäräjät 2008, viitattu teoksessa SSG

Tiättkäiv :

- Aikio Aimo 2000: Oibmo ovdáneapmi. Davvi Girji OS, Kárášjohka.
- Aikio Aimo 2007: Saamelainen elämänpolitiikka, liseniaattitutkielma, Lapin yliopisto, Rovaniemi.
- Aikio Samuli ym. 2000: Siiddastallan – siidoista kyliin. Inarin saamelaismuseon julkaisuja no 3. Kustannus Pohjoinen, Jyväskylä.
- Balto Asta 2008: Sámi oahpaheaddjit sirdet árbevirolaš kultuvrra boahhtevaš buolvvaide. Diedut 4/2008. Sámi allaskuvla.
- Heinämäki Liisa 2007: Kehittämistyö osana varhaiskasvatuksen perustehtävää. Stakes, Jyväskylän alueyksikkö. www.socom.fi/dokumentit/ruori/puolimatkka/puolimatkka_liisa_heinamaki.pdf
- Helander 2000: Saamelainen maailmankuva ja luontosuhde. Teoksessa Beavvi mánát, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.
- Jefremoff Irja: http://www.samimuseum.fi/saamjiellem/suomi/tieto_etusivu.html
- Keltikangas-Järvinen, Liisa 2009: Keltikangas-Järvinen lasten päivähoitosta. <http://yle.fi/elavaarkisto/?s=s&g=5&ag=113&t=&a=6820>
- Lehtola Veli-Pekka 1997: Saamelaiset – historia, yhteiskunta ja taide. Kustannus-Puntsi, Inari.
- Magga Petra 2004: ”Sie et voi olla muuta ko olet” – Kasvatusantropologinen tutkimus saamelaisten maailmankuvasta ja identiteetistä. Pro gradu –tutkielma, Lapin yliopisto.
- Morottaja Matti 2007: Inarinsaamen kielen tilanne sekä kielenhuolto- ja tutkimustarpeet. www.kotus.fi/files/716/inariSelvitys2007.pdf
- Morottaja Matti: <http://www.siida.fi/anaras/yleistietoa/yleistietoa.html>
- Olthuis Marja-Liisa 2003: Uhanalaisen kielen elvytys: esimerkkinä inarinsaame. Virittäjä 4/2003.
- Opetushallitus 2000: Esiopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2000. Yliopistopaino, Helsinki.
- Pasanen Annika 2003: Kielipesä ja revitalisaatio. Karjalaisten ja inarinsaamelaisten kielipesätoiminta. Pro gradu tutkielma, Suomalaisugrilainen laitos, Helsingin yliopisto.
- Saamelaiskäräjät 2006: Kestävän kehityksen ohjelma 2006. Saamelaiskäräjät.
- Saamelaiskäräjät 2008: Lausunto syrjintälautakunnalle saamelaisten lasten kielellisten ja kulttuuristen oikeuksien turvaamisesta päivähoitossa. www.samediggi.fi/dokumentit/lausunnot2008
- Saarsalmi Olli 2008: Päivähoidon turvallisuussuunnittelu, Stakes ja Sosiaali- ja terveysministeriö, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2004: Lapsi, perhe ja ruoka. Imeväis- ja leikki-ikäisten lasten, odottavien ja imettävien äitien ravitsemussuositus. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2004:11, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2004: Lastenneuvola lapsiperheiden tukena. Sosiaali- ja terveysministeriön oppaita 2004:14, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2002: Varhaiskasvatuksen valtakunnallisista linjauksista. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2002:9, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2005: Varhaiskasvatuksen liikunnan suositukset. Sosiaali- ja terveysministeriön oppaita 2005:17, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2007: Varhaiskasvatuksen henkilöstön koulutus ja osaaminen. Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä 2007:7, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2009: Varhaiskasvatuksen uudistamisen linjauksia. Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä 2009:28, Helsinki.
- Stakes 2005: Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. Toinen tarkistettu painos, 2005. Stakes. Oppaita 56.
- Suomen saamelaisten keskusjärjestö 2000: Saamelaislasten kasvatusta kieleen ja kulttuuriin tukeva toimintaverkostoprojekti 1998-2000,SSG.

Õhttöõzz:

- Õhttöõs 1. Varhaiskasvatusta ohjaavat sopimukset ja lait
- Õhttöõs 2. YK:n lapsen oikeuksien sopimus lyhyesti (lähde: http://www.lapsiasia.fi/lapsen_oikeudet)
- Õhttöõs 3. Saamenkieliset varhaiskasvatussyksiköt Suomessa
- Õhttöõs 4. Saamelaisen varhaiskasvatussuunnitelman laatimiseen osallistuneet henkilöt

Õhttos 1. HÄIDDÄKKSAI PEÄMM OHJJEEI SUÄPPMÕÖŽŽ DA LÄÄ´JJ

Meeraikõskksaž suäppmõõžž

Häiddäkkasai peämmtuââ´j ärvv-vuuađ linjee määng meeraikõskksaž suäppmõõžž. Lää´ddjännam lij ratifiâsttam määngaid meeraikõskksaid suäppmõõžžid, koin töt čõõnäât sä´mmlai kiõl da kulttuur ruõkkmužže da õõdâsviikkmužže. Näkam lie jm. vuu´vddlaž kiõlid le´be uu´ccab kiõlid kuõskki Eurooplaž vuađķe´rjj (SopS 23/1998) da Meerlaž uu´ccab naroodi suõ´jjumuuzž takaisuäppmõš (SopS 2/1998), KP-suäppmõž (SopS 7/1976) da Päärna vuõiggädvuõđi suäppmõž (SopS60/1991). Ee´jjest 2007 priimum YK:n alggmee´r kuõskki peäggtoõzz čuäjad moraal´laž ä´ššpõmmjen še vuu´vdd alggmeeraiooumažvuõiggädvuõđi õuddnumužže puõ´tti ääi´jest.

Päärna vuõiggädvuõđi suäppmõž õõlgad suäppmõžvaldia staanäd jännam päärnaid vue´ss õhttsažkää´dd viõggin, vuõiggädvuõđ vuu´ssõõttâd jii´jjes kuõskki tummstõõggid da õhttsažkää´ddjie´llemn di vuõiggädvuõđ suõ´jjumužže da huõl âânmužže. Pei´vvhääidâst päärna vuu´ssadvuõđâst lij kõjldõs õhttsažkää´dda kuullmuuzžâst da tõzz vaaikkumuuzžâst. Suäppmõõžžâst pä´jjan päärna õuddõs pukin päärna kuõskki tuâimin.

Lää´ddjännam lää´kkõõttumuš

Vuađlää´jj vuađđvuõiggädvuõtt šiõ´ttõõzzin häiddäkkasai peämm´ tuââ´j čõõđtumuuzžâst kõskksa vuõiggädvuõđ lie õõutverddsazuõtt, ooumažäärvv lämte´mesvuõtt, persoon luâvasvuõđ da vuõiggädvuõđi staanmõš, åâsk luâvasvuõtt, päärna vuõiggädvuõtt vuu´ssõõttâd da vaaikted jii´jjes aarg da õuddnemtääzz mie´ldd vääžnai aa´ššid di kiõlvuađlaž da kulttuurlaž vuõiggädvuõđ.

Lää´ddjännam vuađlää´jj mie´ldd sä´mmlain lij alggmee´rân vuõiggädvuõtt tuõ´lljed pä´jjen da õõudâsviikkâd jii´jjes kiõlâs da kulttuures (PL 17.3 §). Õimmsaž vää´ldd õõlgtumuuzžân lij vuađlää´jj 22 §:n mie´ldd staanäd vuađđvuõiggädvuõđi da ooumažvuõiggädvuõđi čõõđtumuš. Sä´mmlai vuađđvuõiggädvuõttšeâttmõš õhttna 22 §:n õõlgad õimmsaž vää´ldd tuä´rjjeed sä´mmla alggmee´r jii´jjes kiõl da kulttuur õõudâsviikkumuuzž. Sä´mmlai kiõlvuađlaž vuõiggädvuõđin lij šiõtt´tuum sää´m kiõll-lää´jjest (1086/03).

Järraz häiddäkkasai peämm´muuzžâst lokkuvä´lddem lää´jj da takai liinj: õõutverddsazuõttlää´kk, lää´kk sosiaalhuõl ä´ššla säâ´jest da vuõiggädvuõđin, lää´kk sosiaalhuõl ämmatlaž personkää´dd âântemõõlgtõõzzin da häiddäkkasai peämmplaann vuaad.

Lää´kk päärnai pei´vvhääidâst

Päärnai pei´vvhääidâst u´vddum lää´kk (875/1981) õõlgad kää´ddid âânned huõl tõst, što päärnai pei´vvhääid vueitet u´vdded päärna jie´nkiõllân åârai sää´mkiõlin (11 §).

Päärnai pei´vvhääidâst u´vddum asetõõžž (239/1973) 1 a §:n (1336/1994) mie´ldd päärnai pei´vvhääid peämmtuââ´jtäävvtõõzzid kooll jä´rrsi mie´ldd sä´mmlai jii´jjes kiõll da kulttuur õhttsažtuâ´jast kõjldõõzzâst åârai kulttuur ee´tkeejivui´m.

Õhtõs 2.

YK Päärnai vuõiggâdvuõdi suâppmõš vuä'nkânji

1. Juõ'kk' kaž vuâlla 18-ekksaž lij päärnaž.
2. Päärna vuõiggâdvuõđ ko'lle juõ'kkkaid päärnaid. Ij-ni koon päärna vuažž iibšed suu le'be suu puârssi jii'jjesnallšemvuõdi, juurdi le'be alggpuättmõõžž diõtt.
3. Päärnai kuõskki tu'mmstõõggid tuejjemen âlgg pâi vuõssmõsân vä'ldded lokku päärna ouddõs.
4. Valdia âlgg čõõđted Päärnai vuõiggâdvuõdi suâppmõõžž mie'rruum vuõiggâdvuõđ.
5. Valdia âlgg ci'sttjed puârssi le'be jee'res peâmmji vasttõõzz, vuõiggâdvuõdid da õõlgtemvuõdid päärna šõddemest.
6. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt jie'llma. Valdia âlgg staanâd aaibšee'l šiõgg oudldõõzzid päärna jiõ'ğģekuâđđjumu'sše da šõddâm mie'ldd.
7. Päärnaž âlgg registâ'tted sâraaz mâŋŋa šõddmest. Šõddâm päärnast lij vuõiggâdvuõtt nõ'mme da meerlažvuõ'tte. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt tobddâd puârseez da lee'd vuõss'sâjjsânji sij peâmm'muužžâst.
8. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt seei'lted personvuõdes, naroodvuõdes, nõõmes da ruâttvuõdes.
9. Päärnast lij šõddâmalggvuõdsânji vuõiggâdvuõtt jie'lled puârssivui'm, jos su'st lij šiõgg da staanvuõdsânji lee'd sijvui'm. Puârseezst jeä'rdõõzzâst jää'lsteei päärnast lij vuõggâdvuõtt vuet'ned da ââ'nned suâppmõõžži mie'ldd õhttvuõtt kuhttu puârssa. Vuõinnlõõttmõš vuet'ned cõggâd, jos tõt lij päärna ouddõõzzi vuâsttsaž.
10. Jos päärnaž da suu puârraž jou'dde jee'res valdiaid, lij valdia õõlgtemvuõtt kiõtt'tõõllâd ooccmõš piârri määusat õhttõmmõ'sše mie'ttnalla da mââ'jeeĳâni.
11. Valdia âlgg cõggâd lää'jite'mes jââ'đtumuš jânnmest nobba.
12. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt sârnad juurdid pukin suu kuõskki aa'sšin. Päärna jurdd âlgg vä'ldded lokku suu ââ'jj da šõddâmtää'zz mie'lddšânji.
13. Päärnast lij juurdi sârnnmõ'sše vuõiggâdvuõtt ooccâd, vuâsttavä'ldded da liâvvted teâđaid da juurdid luõvâsvuõđ nalla, ku tõt ij nee'red jârssi vuõiggâdvuõdid.
14. Päärnast lij vuõiggâdvuõđ juurd-, kââm-, da âskldõkluõvâsvuõ'tte. Puârssi päärnže u'vddum vuä'pstõõzz tän vuõiggâdvuõđ ââ'nnmest âlgg ci'sttjed.
15. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt õhttâd seä'rroid da tuâimmjed tõi aa'sši pirr.
16. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt privatvuõ'tte, dommräâuha da ķe'rjjkâittsa. Suu cistt da släâvv ij vuažž pâi'lkiõččâđ.

17. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt teâdtemneävvai pääi'k nõkam teâđaid, kââ'tt lij vääžnai suu šõddmõ'sše da pue'rrjie'llem vuâđast. Päärna âlgg suõ'jjeed suu pue'rrjie'llem vuâđast pä'rtteenallšem teâđast da aunntõõzzâst.
18. Puärrsin lij vuõss 'sâjjsaž ja õhttsaž vasttõs päärna peâmm'mõõžžâst. See'st lij vuõiggâdvuõtt vuäžžad tuärjjõs tõn tuõjju. Puärraz â'lğge tuâimmjed päärna ouddõs mie'lddsânji. Valdia âlgg staannâd pei'vvhâidd da päärnasuõ'jjeemkääzzkõõzzid.
19. Päärna âlgg suõ'jjeed juõ'kknallšem pâ'lvioğgâst, huõlte'mes cistt'jumuužžâst da kuei'mes ââ'nnmõõžžâst.
20. Päärnaž, kââ'tt ij vuei't jie'lled piârrjesvui'm, lij vuõiggâdvuõtt vuäžžad spesial suõ'jjumuužž da tuärjjõõzz. Te'l âlgg vä'ldded lokku päärna peâmmam juâttkjemvuõ'tte da narodlaž, âsklvaž da kiõll 'laž tuâggže.
21. Päärna vuei'tet adoptoida, jos tõt lij suu beä'lest šiõgg vaajtõsmâi'nn.
22. Uuidipäärnast lij vuõiggâdvuõtt vuäžžad taarbšemnallšem spesial huõllââ'nnmõš.
23. Vâkkas päärnast âlgg vuäžžad pue'rmõs vuei'ttemnallšem hâidd da veä'kk, kââ'tt ooudâsveekk suu jiõččna'ddjõõzz da vuäss 'sõõttmõõžž.
24. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt jie'lled vuâittmõõžži mie'ldd tiõrvvsânji da vuäžžad taarbšemnallšem tiõrvâsvuõtt- da panntiõrvâsvuõtt'hâidd. Jeänna âlgg staannâd ä'sšmie'lddsâž tiõrvâsvuõtt'hâidd.
25. Šõddâmduom åalgbeälla sâjldõttum päärnast lij vuõiggâdvuõtt su'ne u'vddum hâaid da suu sâjldâtem vuâđai mie'ldd äâi'jpoddsa ta'rkkumu'sše.
26. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt sosialsta'ne.
27. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt suu šõddâm vuâđast ri'jttjemnallšem jie'llemtässa.
28. Päärnast lij vuõiggâdvuõtt vuäžžad mäâu'ste'mes vuâđmätt' tõõzz. Valdia âlgg ooudâsviikkâd nu'bb täss'sa Škoou'ljumuužž da mätt' jemvuä'pstumuužž da cõggâd škoou'ljââ'ttem kõõskräjja kuâddjumuužž. Kõrrâz ouddmuš âlgg ci'sttjed päärna ooumažäärv.
29. Škoou'ljumuš âlgg ooudâsviikkâd päärna personallšem siltumuužžid, ooumažvuõiggâdvuõđi da päärna jie'nnkiõl da kulttuur cisttmõõzz, vastõsvuâđlaž meerlažvuõđ, sââ'všemvuõđ sooggbie'li tä'ssäärv da pirrõõzz suõ'jjumuužž.
30. Minoriteettä'rttla le'be vuõssnaro'dde kuulli päärnast lij vuõiggâdvuõtt su'ne kuulli kul'ttuu're, âskldõ'kke da kiõ'lle.
31. Päärnast lij vuõiggâdvuott, vuâņņma, siõrrma da luõvâsäigga da čeäppõs- da kulttuurjie'llma.

32. Päärnže ij vuažž tvej' tâ'tted tuâi, kââ'tt häi'ttai suu mä'tt'tööttmööžž le'be pä'rtteed suu tiörvâsvuöd le'be šöddmööžž.
33. Päärna âlgg suõ'jjeed šää'l' jemjäävvai da lää'jje' mes šää'l'jemjävvkaaupâst.
34. Päärna âlgg suõ'jjeed juõ'kknallšem kuei'mes ââ'nem seksjie'llmest.
35. Valdiain âlgg cöggâd pä'rnnkaupp.
36. Päärna âlgg suõ'jjeed pukin suu pue'rrjie'llem strä'sšjeei kuei'mes âânnmööžžâst.
37. Päärna ij vuažž mue'kķeed. Päärna ij vuažž polstjed rue'sšes nalla le'be pâi'lķiöččee'l. Päärna ķiddâârmöš âlgg lee'd mââimööžžâst önnum kuânstt da te'l še âlgg lokku vä'ldded suu ââ'jj mie'ldda taarb.
38. Vuâlla 18-ekksa ij vuažž vä'ldded säâldatvuõ'tte ij-ga armejja ij-ga vuažž vuässööttâd vainnu. Väinn' neävvivui'm tuärrampoodd âlgg suõ'jjeed päärnaid.*
39. Puästtnallšemvue'jj vuâlla jouddam päärnaž âlgg veä'kķted tooidâd da suu šiöttlöövvmööžž öhttsažkâdda âlgg oudâsviikkâd.
40. Lää'jj kriminaalâm päärnaž âlgg suõ'jjeed da suu vuõiggâdvuõđid âlgg ci'sttjed. Suudööttmööžžâst âlgg eärben vä'ldded lokku päärna ee'kķ- da šöddâmtää'ss.
41. Jos valdia naroodlaž lää'jjeâttmöš stään päärnže pue'rab vuõiggâdvuõđid ku tät suâppmöš, töt âlgg jää'kķted.
42. Valdia âlgg ââ'nned huõl, što puk meerla teä'tte päärna vuõiggâdvuõđid.
43. Tån suâppmööžž jää'kķtumuužž vuâppâd YK päärnai vuõiggâdvuõđi komitea.
44. - 54. Tâk artikla liâ tu'mmstöõgg suâppmööžž öhttmööžžâst, mu'ttmest, tön čiölggumuužžâšt da suâppmööžž jee'res viöggâstâârmööžžâst.

Õhttõs 3. SÄÄ'MKIÖLLSA HÄIDDÄKKSÄI PEÄMMÕÕUTILÄÄGG LÄÄ'DDJÄNNMEST

SÄÄ'M DOMMPÄI'KŔVU'VDD:

Enontekiö kâ'dd:

Tâ'vvsää'mkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Miessi, Hetta.
Kuei'tkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Touhula, Karesuvanto.

Aanar kâ'dd:

Tâ'vvsää'mkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Urbi, Aanar.
Tâ'vvsää'mkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Násti, Ä'vvel.
Aanrõžkiöllsaž kiöllpie'ss Kielâpiervâl, Aanar.
Nuõrtsää'mkiöllsaž kiöllpie'ss, Ä'vvel.

Suä'đjel kâ'dd:

Tâ'vvsää'mkiöllsaž kiöllpie'ss, Vuotso.

U'ccjoogg kâ'dd:

U'ccjoogg pei'vdomm, sää'mkiöllsaž juâggâs Duottaraski, U'ccjokk.
Karigasnjaarg sää'mkiöllsaž pei'vdomm Gollerássi, Karigasnjargg.

JEE'RES LÄÄ'DDJÄNNAM:

Ruä'vnjargg gáárad:

Etelärinne pei'vdomm , sää'mkiöllsaž pei'vdomm , Beavelottážat, Etelärinne.

Oulu gáárad:

Mäntylä-Snellmannin pei'vdomm , sää'mkiöllsaž kruugg, Mäntylä.

Õhttõs 4. SÄ'MMLA HÄIDDÄKKSAI PEÄMMLAANN RAAJMUŽŽE VUÄ'SSÕÕTTAMOUMMU

SÄÄ'MTIIM

Guttorm Sari	Sää'mte'ğğ Poske Sää'mõõutilookk
Näkkäljärvi Anne-Maria	Enontekiö ká'dd
Näkkäljärvi Anne	Sää'mte'ğğ Poske Sää'mõõutilookk
Pietikäinen Anu	Aanar ká'dd Sä'mmlai Sää'mkiõllsai sosiaalkääzkkõzzi õõdâsviikkâmõõutiloogghankkõš
Ruotsala Pia	Sää'mte'ğğ
Saarela Pirkko	Aanar ká'dd
Tuovinen Marja	Suä'djel ká'dd
Vuolab Marketta	U'ccjoogg ká'dd

SÄ'MMLA HÄIDDÄKKSAI PEÄMM ÕÕDÄSVIIKKÄMTIIM

Guttorm Sari	Sää'mte'ğğ Poske Sää'mõõutilookk
Nordberg Aura	U'ccjoogg ká'dd
Magga Siiri	Aanar ká'dd tä'vvsää'mk. ärttelpiârpei'vdomm Urbi
Kangasniemi Rirva	Aanrõzsää'm kiõllpie'ss, Aanrõzsää'mkiõl õhttõs
Ketola Taina	Enontekiö ká'dd
Saarela Pirkko	Aanar ká'dd
Semenoff Pirjo	Nuõrttsää'mkiõllpie'ss Aanar ká'dd
Pietikäinen Anu	Aanar ká'dd
Ruotsala Pia	Sää'mte'ğğ

ÕÕUDÄSVIIKKÄMTUÕ'JJU VUÄ'SSÕÕTTAM SÄ'MMLA HÄIDDÄKKSAI PEÄMMTUÄ'JJLA

Aikio Ara U'ccjoogg U'ccjoogg pei'vdomm, sää'mkiõllsaz juâggâs
 Aikio Bigga, Tä'vvsää'mkiõllsaz ärttelpiârpei'vdomm Miessi, Hetta
 Aikio Satu, Aanrõzkiõllsaz kiõllpie'ss Kielâpiervâl, Aanar
 Gaup-Juuso Kirsten Ellen, Tä'vvsää'mkiõllsaz ärttelpiârpei'vdomm Miessi, Hetta
 Guttorm Aslaug, U'ccjoogg pei'vdomm, sää'mkiõllsaz juâggâs, Duottaraski
 Guttorm Else U'ccjoogg pei'vdomm, sää'mkiõllsaz juâggâs
 Guttorm Heidi, Karigasnjaarg sää'mkiõllsaz pei'vdomm Gollerâssi, Karigasnjargg
 Halmiainen Eila, Enontekiö ká'dd häiddâkksai peämmtuâ'j ohjjei
 Huhtamella Eija, Ä'vvel pei'vdomm Aanar ká'dd
 Huhtamella Hanna, Tä'vvsää'mkiõllsaz ärttelpiârpei'vdomm Násti, Ä'vvel
 Inkinen Sari, U'ccjoogg ká'dd häiddâkksai peämmtuâ'j ohjjei
 Ketola Saara, Kuei'ttkiõllsaz ärttelpiârpei'vdomm Touhula, Karesuvanto
 Lehtola Raija, Aanrõzkiõllsaz kiõllpie'ss Kielâpiervâl, Aanar.
 Magga Inga-Saara, Tä'vvsää'mkiõllsaz ärttelpiârpei'vdomm Násti Ä'vvel
 Magga Katja, Tä'vvsää'mkiõllsaz kiõllpie'ss, Vuotso
 Niemelä Sari, Etelärinne pei'vdomm, sää'mkiõllsaz pei'vdomm, Beavelottážat, Ruä'vnjargg
 Näkkäljärvi Saara, Tä'vvsää'mkiõllsaz ärttelpiârpei'vdomm Miessi, Hetta
 Pieski Merja, Karigasnjaarg sää'mkiõllsaz pei'vdomm Gollerâssi, Karigasnjargg
 Pohjonen Lilja, Nuõrttsää'mkiõllsaz kiõllpie'ss, Ä'vvel
 Ruokolainen Jaana, U'ccjoogg pei'vdomm, sää'mkiõllsaz juâggâs, Duottaraski
 Valkeapää Liisa, Kuei'ttkiõllsaz ärttelpiârpei'vdomm Touhula, Karesuvanto

JÄRRAZ ÄÄ'SŠEST PERSTEEI

Aikio Aimo, ä'sštobddi
 Kuuva Petra
 Magga-Vars Petra

Moshnikoff Jouni

Moshnikoff Satu

Sanila Tarja

Wesslin Heini

Näkkäljärvi Riitta, projektituâjjlaž, sämmilai sosiaalkäâzzkõõzzi õõdâsviikkâmõõutilookk–hančkõš